

KERESZTÉNY MAGVETŐ

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK:

DR. GÁL KELEMEN, GÁLFI LŐRINC.

XLVI. évfolyam.

1911. Julius—Augusztus.

4. füzet.

TARTALOM:

Kriza János emlékezete és költészete. MÁTHÉ GYÖRGY	201
Újabb irányok a pedagógiában. (Folyt.) DR. GÁL KELEMEN	210
Harc a háborúnak! FERENCZY JÓZSEF	221
Dávid Ferenc és kora. (Folytatás.) DR. BORBÉLY ISTVÁN	240
Irodalmi értesítő:	247
Fitz József: Brassai Sámuel	247
A kolozsvári unitárius kollégium értesítője	251
A székelykeresztúri unitárius gimnázium értesítője	255
A pálfalvi szélmolnár	256
Tanterv és tantervi utasítások a tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. RÉGENI ÁRON	256
Különfélék	259
Ferencz József püspök úr beszéde a főrendiházban	259
Torda város képviselőtestülete a Mária-kongregáció ellen	261
Dr. Baltazár Dezső a tiszántúli ref. egyházker. püspöke	262
A vallás- és közoktatási vita	262
X. Pius az ünnepnapokról	263
Prohászka Ottokár indexen	263
Jatho Károly	263
Gyász hírek	264

KOLOZSVÁRT

NYOMATOTT GÁMÁN J. ŐRÖKÖSE KÖNYVSAJTÓJÁN

1911

Gergely István

asztalos, esztergályos, fafaragó mester,
Kolozsvárt, Monostori-ut 70. Telefon sz. 628.

Gépüzemű műhelyében
készít : intézeti-, iskolai-,
üzleti- és lakásberende-
zéseket és díszműárukat
stb. stb. 000

Tervek és árajánlatok költségmentesen.

RIGÓ ÁRPÁD

KOLOZSVÁRT, Kossuth Lajos-utca,
Központi Szálloda épületben.

Ajánlja dúsan felszerelt
papiros-, rajz-, iskolai
és festészeti szerek kü-
lönlegességi üzletét ::

hazai gyártmányokban. ==

Mindennemű könyv-, kő-
nyomdai és könyvköté-
szeti munkák izléses és
jutányos árban elkészí-
tését elvállalja. ::

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLVI. évfolyam.

Julius—Augusztus.

4. füzet.

Kriza János emlékezete és költészete.

(Sz. 1811. jún. 28. † 1875. márc. 26.)

Írta: Máthé György.

Irodalmunkban, művelődéstörténetünkben nekünk, unitárius székelyeknek, az isteni gondviselés sajátos szerepet juttatott. Mintha, mint egyszer őseink a harcok korában, „felderítő szolgálatot” teljesítenénk. *Dávid F.* világos látása évszázadokra megmutatta művelődésünk fényirányát. *Enyedi Gy.* felvilágosult szellemét őrdög jelzővel tiszteli meg a Vatikán. Az „*Argirus királyfi históriája*” első népies elbeszélésünk s a *Gyergyai*-család ősrégi unitárius. „Balassi Menyhért árullatási” az első lépés a népies komédia felé; *Karádi Pál* püspök szerzősége valószínű. *Aranyosrákosi Székely Sándor* útmutató a műeposzhoz. Magyar mythologiai szavakat teremt, amelyek ma már közkeletűek (pl. Hadúr, magyarok istene Ármány); nemzeti jelzős fogalmakat költ (pl. párducos Árpád, kacagányos vitéz), amelyek ma szálló igék; s az első, aki a metrikai nyelvünkben a magyar nyelvi sajátosságokat öntudatlanul érvényesíti.

A későbbi nyelvészeti vita neki adott igazat. *Kriza* az első között viszi be a szépirodalomba a népiesből kiválasztott szépet s az első a népies szépségek összegyűjtésében: versben, szóban, mondatfűzésben. Hát a mindenben tudós, mindenben újításra s tiszta magyarosságra törekvő *Brassai* „bácsi” más szerepet töltött-e be? Br. *Orbán Balázs* a Székely föld leírásával, *Köváry László* művelődés-történelmünk tudatos tanulmányozásával s kutatásával nem útmutatók-e? S *Bedő Albert*, már mint selmeczi akadémikus, magyar erdészetről ábrándozik. S az isteni gondviselés végtelen kegyelme módot adott neki arra, hogy a teljesen német s erdőöri jellegű, szerepű erdészetről tudományosan képzett magyar erdész-

szetet, a semmiből magyar erdészeti irodalmat, az addiglan vajmi keveset jövedelmező erdőségekből okszerű kihasználással az államnak óriási jövedelmet teremtsen s az előrelátás bölcsességével hosszú időkre biztosítson. Aztán, — hogy a legkisebbet említsem — 30 s egynehány évvel ezelőtt egy egyszerű tanárjelölt — amikor még senkinek eszébe sem jutott, — az inductiv tanításról ábrándozik kisebb nagyobb cikkeiben, anélkül, hogy Herbartról s a Herbartistákról halvány fogalma lett volna; s aztán mint kolozsvári segédtanár, — bár gáncsolják, később gunyolják is érette, — gyakorlatilag kipróbálgatja azt, amit az asztal mellett kigondolt s ma már jelző zászló a direkt módszer s ő maga egy tanárnemzedéket nevelt a gyakorlati iskolának.

Tudatosan, előtanulmányok alapján, belátással tették-e meg mindezek azt az első lépést? Nem. Tudománnyal-e? Nem. Miből hát? mivel hát? Oh Istenem, ha én arra felelni tudnék! Oh ha bárki az említettek közül feleletet adhatna e kérdésekre! Keressünk hát feleletet az Élet könyvében:

„Megtelének pedig mindnyájan Szent Lélekkel és kezdének szólni más nyelveken, amint a Szent Lélek ad vala nekik szólniok. (Ap. Csel. II. 4.) Ez a hívő lélek áhítatos felelete.

És annak, amit ők kezdeményezének, meglőn a hatása másokra, akik azt tudással, tanulmánnyal fejlesztették tovább. Pl. az irodalomtörténet tanítja, hogy Vörösmarty az Ar. Székely S. hatása alatt kezdett a „Zaián futása“ megírásához; Arany J. a műballadát a székely népballadák törvényei alapján teremtette meg. S én még mást is hozzáteszek. A „Buda halála“ eszméje évekig forrott Arany lelkében. Többször hozzá is fogott megírásához Daliás Idők címen. Nem ment a munka. Kriza „Vadrózsáit“ 1863-ban adja ki. 1864-ben már megjelenik Arany „Buda halála“. És a szavaiban és a meseszövéseiben és a leírásában lépten-nyomon a Vadrózsákra ismerünk. A költő megtalálta tárgyához a nyelvet.

Bizony ennek a jóra ösztönző, jóra vezérlő Szent Léleknek a működését látom én Kriza egész életében, munkásságában. Születik oly vidéken, amely legjobban érezte a francia háborúk miatt a székely katona-nyomort (Nagyajtán 1811. jún. 28.), növekedik ott, ahol még a harangszóval is csak egyet-egyet kondítanak az Egy Isten tiszteletére s az ősi puritán vallásos érzés még ma is a temploma lefestésében annak porfanzációját látja: Torockón; alsó kiképzését nyeri a „dallos“ keresztúrfi székben; tudományos kikép-

zését az akkori magyar tudományos metropolisban: Kolozsvárt; s a szegény unitárius papfiú szélesebb, európai látókört nyer Berlinben s reménységén felül püspöki székbe jut élete javakorában. Ki ne látná mindezekben Isten „jóravezető Szent Lelkét“? Már fiatal korában különböző vidékek különböző — mondjuk — nyelv-járását ismeri meg. S valóban a székely nép nyelvjárásait, gondolkozási módját, érzületét talán senki nem ismerte úgy, mint a finom lelkű, szelid természetű Kriza. Elismeri ezt a mindig igazmondó Gyulai; kiténik ez saját verseiből s abból a nagy szeretetből, amellyel minden akadályok leküzdésével, évek fáradságos munkái közben pihenőül, ifjúkori lelkesedéssel létrehozta gyűjteményes kötetét, amelynek igen találóan „Vadrózsák“ nevet adott.

Sajátságos könyv ez. Értéke nő az idővel; mert az újkori műveltség a régi szavakban és szokásokban ma éppen oly romboló hatású, mint vala egykoron a kereszténység befogadása. S az a nép is, amely évszázadokon át megmaradt egyszerű körében, magakészítette ruházatában, nem önfitogató beszédmodorában, természetadta daloló kedvében: ma már pantallon harisnyában kezd járni, csúfjára önmagának; nyelvét a pesti krajcáros újságok módjára alakítja, dalait a modern mondvacsinált népdalok után költi. Örökértékű *néprajzi, irodalomtörténeti* és eléggé nem értékelhető *nyelvészeti gyűjtemény* ez a „Vadrózsák“. Néprajzi azért, mert a nép életét egyes változásaiban: örömeiben (a lakadalmi-, kaláka-dalokban, fonó- és táncversekben), bánatában (a sírató versekben) a nép életét az őt környező tárgyak, állatok bevonásával oly finom lélekre valló megfigyelésekkel ismerteti meg velünk, aminőt egyetlen leírás sem nyújthat. S amikor Kriza ezeket összegyűjtötte, még külföldön is csak derengett a Néprajzi Múzeum eszméje.

Irodalomtörténet is ez a gyűjtemény a népies irodalomból. Hiszen egyes költemények ősrégi eredetre vallanak, (Ő székely regések dala) igen sok a vallásos küzdelmek (szombatos dalok) és a török hódoltság korából való s azóta nemzet és népélet csaknem minden változatát versebe foglalva megtaláljuk benne. Pl. „Wesselényi nótájá“-nak eszméje valósággal ódai magaslatra emelkedik:

A magyarok szent honának,
Édes kedves szép hazámnak
Adjon isten két barátot:
Békességet s szabadságot.

A békesség boldogítsa,
A szabadság bátorítsa,
Napról-napra nevelje
S nagy tettekre emelje.

Áldást adjon mellé az ég,
Vezesse két kötelesség:
Egyik a jó s szent hazához,
Másik ennek királyához.

Tartsd meg isten szent honunkat,
Láncba senki ne vesse,
Tartsd meg isten királyunkat
Hogy hív népét szeresse.

A népies óda gyönyörű példája e versecske. S ki ne ismerné Kőmives Kelemenné megható históriáját, akinek poraival állíták meg magas Déva várát; avagy az ifjú és kegyetlen, az öreg és szerencsétlen Bodrogi Ferencné gyászos történetét. Kádár Kata balladát csak azért említem fel, hogy kitüntessem, mint kapcsolódik a népies balladában is a népies és vallásos költészet, amely az egész székely költészetnek egyik jellemző vonása:

Egyiket temették ótár eleibe
Másikat temették ótár háta mögí.

A kettőből kinőtt két kápóna virág
Az ótár tetején összekapcsolóttak
Az anyok oda mönt, le is szakasztotta,
A kápóna- virág hezza így szólala:
    Átkozott légy, átkozott légy
    Édös anyám, Gyulainé!
    Éltömben rossz vótál
    Most is méggyilkótál.

A népies vallásos költészetnek örök időkre egyik legszebb vadrózsa szála lesz a „Julia szép leány“ című, majdnem epikai alakot öltött költemény, melynek végső szakasza a népies költészet minden szépségével teli:

Léányom, leányom! virágos kertömbe
E'ső rajméhömnök gyöngé lépecskéje,
Gyöngé lépecskének sárguló viassza
Sárga viasszának földön futó füstye,
Földön futó füstye s mennybe ható lángja!

A mennyei harang húzatlan szólalék
 A mennyei ajtó nyitatlan megnyilék
 Jaj! az én léányom oda bévezeték.

Az összegyűjtött székely népdalok oly fejlett ritmus és nyelv-érzésről, oly gazdag költői nyelvről, meséi oly merész képzelő tehetségről, balladái oly finom szerkezetről s mind együtt a székely nép oly magas kulturérzékéről tesznek tanuságot, aminőket mind együtt egyetlen nép költészetében sem találunk.

A Kriza gyűjtötte balladáinknak két nagy irodalmi értéke van. Bebizonyosodott, hogy a magyar *balladának is történelmi cselekvés* — való vagy képzelt — *az alapja*, amelybe a néplélek a népmese képzetének gazdagságát is belevitte lyrai hangban; „a cselekvény gyors menete, élénk izgatottsága, a szenvedély erőszaka hangzik ki belőlük s a fenség bája ömlik el rajtok“. (Gyulai: Kriza J.) A másik, hogy ezeknek alapján Arany finoman érző lelke, műérzéke, a szerkesztésben páratlan művészete megteremtette a műballadát. És bár a költemény mondai színezettel *történelmi tényen* alapul, még a „Mátyás anyja“ is (Szilágyi Erzsébet levelét megírta) — éppen úgy megtaláljuk bennök a népiest, a cselekvés merész változatosságát az értelem kára nélkül, az egyéni szenvedélyek erős küzdelmét, dülását, az igazságos elégtételt s ennek alapján az erkölcsi igazság győzelmén érzett megnyugtatót és megnyugvást.

Gyulait idézem: „Az ó-székely balladák, amelyeket Kriza részint a különböző folyóiratokban tett közzé, őt egész magyar Percyvé emelik. Valóban az angol püspök ballada-gyűjteménye nem becsebb az angoloknak, mint nekünk a magyar unitárius püspöké“.

Ámde nyelvészeti gyűjtemény is a Vadrózsák, mert hangtanunk, szótanunk, nyelvhasználatunk, mondatfűzésünk legeredetibb sajátosságait megtaláljuk benne. Kriza ugyanis, eltérőleg Erdélyi J. Magyar Népmesék és Népdalok gyűjteményétől, a kiejtést és a mondatfűzést a lehető legtökéletesebben úgy írta és gyűjtőivel (Gálfi Sándor alkirálybiróval, Marosi Gergely tanárral, Kis Mihály esperessel s általában az *unitárius papokkal*) úgy íratta le, amint azt a nép akkor használta. S mennyire változtak ezek a kultura befolyása alatt csak a Vadrózsák megjelenése óta is! Amily kiváló nyelvészeti érzékről tanuskodik ez a nyelvész előtt megbecsülhetetlen eljárása, még mindig olyan nagyértékű a gyűjtemény végéhez

csatolt Tájszótára és Nehány szó a Székely Nyelvjárásokról című értekezése. Az újabb gyűjtések, (a Nyelvőr gyűjtései, Szinnyei J. Tájszótára) a székely nyelvjárásokról írott hangtani és mondattani (Steiner, Horger és az éles megfigyeléssel, alapos tudással író dr. Erdélyi Lajos) dolgozataik, mind arról tanuskodnak, hogy Kriza nem végzett felesleges munkát, amelyben különösebben a keresztfurfi szék nyelvjárását teszi tanulmánya tárgyává, elfogadván Budenznek a Nyelvtudományi Közleményekben kifejtett „nyugoti és keleti székelység“ megkülönböztetését. Horger Antal alapos tanulmánya a Székely nyelvjárásokról, amelyben nyelvjárási területeket különböztet meg s nyelvjárási határokul a folyókat, hegyeket: szóval természetes határokat vesz föl s a hatósági és közlekedési érintkezést nevezi meg az egyforma kiejtés okául, látszólag igen-igen elfogadható, tetszetős magyarázatokat ad.

Ámde felvetem a kérdést, vajjon ezek a nyelvterületek nem esnek-e össze a különböző időben történt letelepülésekkel, amelyekkel az ő, határvédő székelységet a magyar királyok a keleti népek (bolgárok, kúnok stb.) betörései ellen megerősítették. Ennek megállapításától függ véleményem szerint a hún-székely eredet megoldása, amelyben minden történetírói magyarázat dacára, amint Kriza hitt, hiszek én is s a hún-székelység területét a Hargitán s annak nyulványain, Székelymartonos és Énlaka vidékétől a hegyek között levő falvak lakosságában látom Bardócz-Erdővidék határáig. A többi székely lakosság mind telepített. Legkésőbbi telepítvényesek a háromszékiek, mert nyelvük legjobban húz a palócokhoz s legtöbb „kiváltságuk“ is van. Ez azonban legkevésbé sem tételezi föl azt, hogy a Csiki Kronikát ne Csitvári Krónikának tartsam; de azt sem, hogy a *mondát* elvessem.

Még egy kis történeti megjegyzést. Kriza a gyűjtést fiatal kolozsvári pap és tanár korában kezdte meg, de gyűjteményét pártolás hiányában nem adhatta ki. Ezért időrendben az Erdélyi J. gyűjteménye megelőzte. Kriza maga mondja Előszavában „Emlékezhetik még egy-egy olvasóm: húsz éve maholnap — előbb még, mint a Kisfaludy Társaságnak vállalata megindult volna — „Vadrózsa“ cím alatt kiadandó népköltemények pártolására hívtam volt fel a nagy közönséget“. És ezt megerősíti Gyulai is. Ámde Petőfi és Arany költészete kellett hozzá, hogy a népiesben is megtaláljuk az öröksépet. Csak püspök (1861 óta) korában, 1863-ban adhatta ki az erdélyi nagy mecenas-főurnak, gróf Mikó Imrének anyagi

támogatásával. Azóta majdnem egy fél évszázad tölt el. A mű értéke nagyobb lett s a Kisfaludy Társaság *Kriza születésének 100 éves évfordulóját nem ülheti meg méltóbb emlékekkel, mint a „Vadrózsák” új kiadásával.*

* * *

Kriza, mint költő, a népies és nemzeti-hazafias irány egyik legkiválóbb előharcosa irodalmunkban. Költeményei az Athenaeumban jelentek meg először s annak „triumvirátusa” örömmel fogadta a székely népköltő dalait, amelyek közül nem egy csakhamar a nép számára került (Nem hittem én, de már hiszem . . . Erzsi hozzám begyes vagy . . . Az én székem Háromszék stb.)

A kis leány kertjibe' c. dalból álljon itt e pár sor:

A kis leány kertjibe',
Rózsát szed a keblibe,
Nem tudja a kis szedő,
Maga legszebb rózsátó.

Dalai nyiltan, könnyedén, tiszta szívből fakadnak; erősebb szenvedély nem dúlja a költő kebelét; magasab vágy nem epesztí szívét. Ritmusuk majdnem egyforma, de annál változatosabb a *hangulatjuk* és a *tárgyuk*. Tárgyuk a *kötődés*, amely szerelemből fakad (Csipkebokor, galagonya, Illa berek); majd a *szerelmi bú*, de az sem érzélgössé nem válik, sem kétségbeeséssé (Valld meg nekem, Az én sírom, Nem hittem én, A sóhaj); majd *hányaveti hiúság*, amelyet a szerelmében való elbizakodás kelt fel és nemesít meg (Erzsi hozzám begyes vagy), majd *gúny*, amely azonban sarkazmussá soha sem erősül, mert nem engedi a fájva is szerető szív (A bokréta).

A hazafias irányt főleg *katona dalaivai* szolgálta Kriza. Maga is katonacsalád gyermeke, atyja torockói születésű unitárius pap volt, a székely határőrség egyik részében földművelő katona nép között született s nőtt fel, nagyon jól ismerte minden nyomorúságát a székely határőr életének, amelyet egyaránt sújtott rendeleteivel a katonai és a megyei fenhatóság s a francia háború emlékei élénken éltek a határőrök között. Egyik dalában a határőrségi ifjúnak a neveltetését, életét mondja el; mély érzésével meghat, tárgyával könnyekre fakaszt.

Erdővidék az én hazám . . .

Erdővidék az én hazám,
Katonának szült az anyám,
Zöld erdő zúgásán
Vadgalamb szólásán
Nevelt fel jó apám.

Mihent zekés gyermek lettem,
S a kabalát megülhettem,
Mentem a szántóba
S apám háborúba
A franciák ellen.

Nyilj mélyebben, te barázda,
Patakként foly könnyem árja,
Apámat háború.
Anyámat sok gond, bú
Szegényt elragadta.

Holnap indul a legénység,
Komandóba, senmi mentség,
Zöld erdő zúgását,
Vadgalamb szólását
Majd meghallom esmég.

Irodalmunk egyik legszebb dala.

Egy másik dalában a határőrség bucsúját rajzolja mély felindulással (Szegény székely nótája). Álljon e pár versszak itt belőle :

Némán nézi a vén székely,
Unokája mint halad el,
Veszni a német császárért,
S nem a székely szabadságért.

Zokogva sir a bús anya,
Ölében kis árva fia,
Reáborúl, csókolgatja,
Elment a férj, nincs már atya.

Legismeretesebb „A hazatérő katona“ c. dal, amelyből emlékeztetés okából álljon itt e pár sor :

Hajh, keserű kenyér,
A katonakenyér,
Veres a karéja,
Mert festi piros vér.

A bele nem puha,
De kemény, mint a kő,
Nem patyolat-fejér,
De barnán sötétlő.

Nem puha, mert földét
Kemény kard szántotta,
Barna, mert tésztáját
Égő könny áztatta.

A kor szokása szerint írt Kriza epigrammákat, bölcséleti költeményeket s fordított idegen költőkből.

Ámde a költészet illatos berkéből korán elszólította nagy családjának gondozása, majd püspöki hivatala. A vallásos ihlet szent áhitata adja a lantot utoljára kezébe 1868-ban, amikor az unitárius egyház háromszázados évfordulójára május 31-ére megírta Hymnusát, amelyben hite, vallása elveiről így dalol:

Isten, Egy igaz Való,
Oszthatatlan Egység,
Nincs hozzá több hasonló
Imádandó Felség :
Mint örök tűz, élt szívünk
Mélyében az eszme.
S hogy vallhatjuk : ez hitünk
Drágán nyert győzelme.

Krisztus lelke nevelé
Hitünk élőfáját,
Szent vérrel oltá belé
Nemes erkölcs ágát.
Megváltónknak őt hívók
Vallván ember-létét ;
S e hitünkért szenvedők
Világ gyűlölségét.

Püspöksége új korszakot nyitott meg az unitárius egyház történetében irodalmilag is, anyagiakban is, fejlődésében is. A „Keresztény Magvető“ számos cikke, a Channing után írt Unitárius Kis Káté-ja (Egyháztörténetét nem ismerem) bölcséleti magas gondolkozásról, tudatos és mély vallásos meggyőződésről tanuskodnak. Ámde tartózkodott a vallásos eszmékben az ésszerűtlen radikális újításoktól, mert tudta, hogy az egyháza tagjainak s így közvetve egyházának is sokat árthatna.

Ez értekezés csak halvány méltatása a költő és püspök nagy érdemeinek. Vajha kezdeményező lenne a Kriza születése századik évfordulójának a költőhöz és püspökhöz méltó megünnepléséhez!

Újabb irányok a pedagógiában.

Írta: Dr. Gál Kelemen.

(Folytatás.)

Élesebb támadást intéz, de kevesebb logikai s általában filozófiai iskolázottsággal Herbart ellen a szociális pedagógia egy másik képviselője, *Bergemann*.¹

Azzal kezdi, hogy Natorp munkája után a magáét mint esetleg feleslegesnek látszót igazolni igyekszik. Natorp a neokantianizmus álláspontján áll és módszere deduktív. Ő a tapasztalati tudomány széles alapjára helyezkedik és módszere induktív. Elég szerényen beismeri, hogy nem nyújt sok újat, de „egészen határozott sajátos irányát“ abban látja, hogy *kulturpedagógiát* ad s ez egészen markáns alakban a *kor szellemének* igyekszik megfelelni. Ez a szellem pedig pozitivistikus irányú s nem elégszik meg a pusztá tudománnyal, hanem egy új szellemi birtokot keres és követel. A nevelés célját — Herbarttól eltérően — nem az erkölcstanból vagy vallásból vezeti le, hanem a biológiából. (73. l.) De a különbség itt sem olyan nagy, mert egy más helyen (236. l.) már a biológiából, illetőleg a biológiára alapított etikából eredeti azt. Ez az ethika azonban nem az abszolút ethika, különösen nem a Herbarté, „amely terméketlen formalizmus és sematizmus, melyet a nevelésre alkalmazni annyi, mint üres szalmát csépelni és fűgét várni a tövisbokról“, hanem az evolúciós ethika, melynek főtétele ez: jó az, ami a faj fenntartását előmozdítja s tökéletesítéséhez hozzájárul; rossz ennek ellentéte. Jó az egyéniség fenntartása és tökéletesítése is, de csak annyiban, amennyiben célhoz vezető eszköz. (228. l.)

¹ Paul Bergemann, *Soziale Paedagogik auf erfahrungswissenschaftlicher Grundlage und mit Hilfe der inductiven Methode als universalistische oder Kultur-Paedagogik*. Gera, 1900.

Másik alapja a pedagógiának a pszichológia, de a fiziológiai (102. l.) A nevelés elérte a célját, ha a tanuló úgy kerül ki az iskolából, „mint egészséges, tetterre kész ember, aki képes és kész nemzete kulturái feladatainak megoldásán közremunkálni, még pedig mint nemzeti állama derék polgára, mint általában az emberi társaság hasznos tagja, kinek gazdasági és politikai nézetei, jogi felfogása, erkölcsse, vallásosága, ízlése, népe és kora legjobb és legnemesebb szellemeinek tanaival és meggyőződéseivel megegyeznek és akinek tudása minden oldalról kimiveltetett“. (80. l.)

A nevelés szociális feltételeit Bergemann Natorppal sok tekintetben egyező módon fejtegeti, de szélesebb alapon. De gondolatmenetében új mozzanat, hogy az egyéni élet izoláltságát logikai képtelenségnek, *contradictio in adjectonak* mondja. Abszolút becslő, magában és magáért álló, értékelése mértékét magában hordó lényt képtelenség gondolni. Mert „minden, ami van, csak annyiban van, azaz a nemléttől csak annyiban különböztethető meg, amennyiben maga más létezővel viszonyban álló lét“. A logikai gondolkodás e törvénye feltétlen érvényességű s már a priori illuzoriussá teszi azt az állítást, hogy az embernek becse volna önmagában; mert miként a létező egyén sokféle viszonyban áll, úgy értékét és jelentőségét is csak e viszonyok szerint lehet mérni és megállapítani. (134. l.)

A gyermek lelke a szociális psyche egy része, a népjellem egy darabja, ennek befolyása alatt születik, él, fejlődik s ennek védelme alatt éri el virágzását. (141. l.) Ebből az összefüggésből senkisémet szakadhat ki. Mindenki testi-lelki szervezete legfinomabb rostjáig történelmi lény. Úgy vergődünk a történelem fonálán, mint a hal a horgon. Ennek a *közös léleknek* csupán anyagi alapja (agyvelő, idegrendszer) nincs, de ami az egyéni léleknek az agyvelő és idegrendszer, az a szociális léleknek a természeti életfeltételek. Ellenben előnye az egyéni lélek felett az, hogy amaz az agyvelővel elpusztul, de a szociális lélek megmarad, mint népjellem nyelvben, jogban, szokásokban és erkölcsben. (240—241. l.)

Natorpnál láttuk, hogy Herbarttal majdnem egyezik felfogása abban, hogy az értelem művelése az akarat nevelését is magával hozza. Bergemann mindkettőjüktől eltér. Szerinte a tudat egysége „filozófiai chimaera“. Az értelem képzése az akarat neveléséhez semmivel sem járul hozzá. Az értelem az akaratnak csak fáklyát gyújt, de nincs módjában kényszeríteni, hogy a világosságot kövesse is. Natorpnak az a felfogása, hogy az oktatás különböző tárgyainak,

mint pl. a mennyiségtannak és természettudományoknak nemcsak közvetett, hanem egyenes, közvetlen hatása is van az akarat nevelésére, hogy ezek az „igazság lelkiismeretére“ nevelnek, Bergemann szerint nem egyéb, mint önkényes fantazmagória és üres frázis. Az akaratot csak *szoktatás* által lehet nevelni. (268. l.) A nevelő-oktatás tana „mese“. Ez a „végzetes“ jelszó helyeztette a Herbart—Ziller-féle iskolával a didaktikát az érdeklődés előterébe, sőt középpontjába — nagyon jogtalanul.

Ez a tanítás hamis alaphól indul s hamis eredményhez vezet. Az oktatás jellemképező erejéről beszélni „értelmetlen frázis“. Sokoldalú érdeklődés és erény, tudás és erkölcs között nincs arány. (271. l.) S épen e felfogásnál kezdődik a tévedés. Herbart Sokratéshez és Platonhoz tér vissza, akik azt tanították, hogy az erény tanítható. Ha ez így volna, akkor a képzetek fejlesztése az erkölcsöt is maga után vonná, akkor az értelmileg magasan álló embernek mindig és szükségképen erényesnek kellene lennie. De látjuk, tapasztaljuk, hogy ez nem úgy van. Herbart szerint a jellem a képzetektől függ. Akinek nincsenek képzetei, az erényes sem lehet. „Stumpfsinnige können nicht tugendhaft sein“. De itt *stumpfsinnig*-en nem talán hülyéket kell értenünk, hanem csak általában korlátozott gondolkörű embereket, akikben nincsenek meg az érdeklődés különböző fajtái, amint azokat Herbart felsorolja. Azt is szeméreteti Herbartnak, hogy nála nincsen önálló érzelmi és akaratú élet, hanem az érzelmek és akarat csak a képzetek módosulásai, „melyek a képzeteknek a tudatban való összetalálkozásából származnak“. De hogy gondolja azt, hogy két képzet a tudatban összetalálkozik? Mintha a tudat valami színpad volna! (272. l.) S azzal vádolja, hogy lélektana csak bizonyos fokig tapasztalati, végső alapjában metafizikai. Aki pedig erre épít, homokra épít. Az *egységes*, külön, önálló substantíájú egységes lélekre épített lélektan magától összeomlik.

Érzésünk és akaratunk a testi szervezetben gyökerezik s egy akaratú cselekvés létrejövésénél a kedélymozgalom főfontosságú. Tehát az akarat nem egyoldalúlag determinált, hanem különböző tényezők produktuma, melyek közül döntők az ösztönök és érzelmek s legkevésbé jelentős az értelem. Az ösztönök határozzák meg az akarat irányát, az érzelmek pedig motiválják. „Az elvek szerint való cselekvés lélektani képtelenség“. (280. l.) A dolog tehát így áll: az iskolai oktatás bemutatja a gyermeknek a világot, amint

adva van. A nevelés (= a család) megmondja, hogy viselkedjék e világgal szemben. Tehát iskola és család úgy viszonylanak egymáshoz, mint elmélet és gyakorlat. A tanuló az erénnyel már megismerkedve lép az iskolába s ez vezet arra, hogy szokásszerű cselekvését elméleti szempontok alá helyezve szemlélje s ez végül az erkölcs mélyebb felfogását eredményezi, amikor a *müssen sollen*-ná lesz.

Ilyen alapvetés után a tulajdonképeni oktatástanra, a didaktikára tér át. Bergemann szerint az oktatás menete, az, amit Herbarték formális fokoknak neveznek, a következő:

1. Jelzése annak, amiről szó lesz. Ez a tudat beállítása a várt ingerre. Minden esetre alkalmazható eljárás nincs. A Herbart-féle kifejtőleg haladó előadást legfeljebb csak az irodalmi tanításnál lehet használni. Előnyös a szabadon közlő előadás.

2. A várakozás kielégítése az új közlésével, néha rövid előkészítés után.

3. Bevésés az emlékezetbe: az új anyag ismétlése, tartalmának összefoglalása rövid pregnáns mondatokba a tanulók által. Lényeges különbségként azt emeli ki, hogy ő nem ad a tanítónak a kezébe kötött menetlevelet, szorító páncélinget, hanem csak általános irányvonalat, melyen belől a tanító tapintata, művészete és szabadsága teljesen érvényesülhet. A tanító csak a pszichológiához van kötve, egyébként pedig sok út vezet Rómába.

Herbarték fokozatai unalmas, semmitmondó dolgok. Kár szót vesztegetni rájuk. Az alkalmazás mint külön fokozat fölösleges, hiszen a helyes oktatásnál minden alkalmazásba jó most így, majd amúgy. A célkitűzés ellen nincs szava, de Natorphoz hasonlóan kifogásolja a megokolást, mert ez egy teljesen elavult pszichológiából van véve. Aki ma is még képzetek kitolásáról, szabad emelkedéséről, a lélek törekvő, akaró erőiről beszél, az ne számítson arra, hogy érvelését komolyan vegyék. (471. l.)

Aztán nem minden humornélkül való példákat hoz fel, hogyan osztják, darabolják fel a leckéket részekre. Az egész módszeres mesterkedés, igen-igen komplikált formai sematizmus. (473. l.)

Tananyag kiválasztásuk és elrendezésük is „teljesen elhibázott, tudományosan teljesen tarthatatlan“, (492. l.) mert a nevelés céljából vezetik le, holott a kultúra szempontjából kellene. Lehetetlen e törekvésük láttára „komolynak maradni s szatirát nem írni“. A kulturhistoriai fokokra nézve arra az eredményre jut: „nincs semmi

adat, ami a tanítási tervnek kulturhistóriai fokok szerint való készítését igazolni tudná". (500. l.)

A módszeres előírásokhoz és szabályokhoz alkalmazkodó tanító helyébe lépjen a tanító *művész*. Mert a pedagógia nemcsak tudomány, hanem tudomány és művészet. Kezeljék hát művészek, kiknek megvan a sajátos módjuk, saját művészi tapintatuk. A tanító művész lépjen erre a maga egyéniségének legjobban megfelelő útra s erről semmi előírás kedvéért sohase mondjon le.

Ez röviden lényege annak, amit Bergemann vastag könyvéből kérdésünkre vonatkozólag közlendőnek tartottunk. Közvetlenül Natorp után ismertettük Bergemann szociális pedagógiai elveit, pedig Natorp hevesen tiltakozik az ellen, hogy Bergemannal egy kalap alá vonják.¹ Felületes ismeretet s nehezen érthető logikai érzéketlenséget vet szemére annak, aki őt s Bergemannt egyszerre említi s ugyanazon érvekkel véli agyondorongolni.

Hogy mi mégis egymás után tárgyaljuk, annak oka a név közösségén kívül az is, hogy mindketten visszahatásként foghatók fel Herbart mindenható és idáig egyedül uralkodó iskolájával szemben. Egyébként igazat adunk Natorpnek, aki Bergemannt röviden, de annál kiméletlenebbül bírálva, megtagad vele minden szellemi közösséget. Lényeges kifogása az, hogy az ő szociális nevelési rendszeréből a tanuló öntevékenysége teljesen hiányzik, jobban mondva ki van zárva. A nevelés nála egy bizonyos kényszerviszonyon alapszik, melynek korlátlanul vezető, irányító tényezője a szociális szellem. Az egyén, az egyéni psziche csak jelenség. Efelett uralkodóan vezetőként áll az összszellem. Az egyes szellem csak része, csak darabja a szociális pszichének; a kollektív lélek legalább annyira valódi, mint az egyes lélek, annyira képzelő, érző, akaró, mint ez. Ez a felfogás egy gyermekes spekuláció, egy primitív metafizika furcsa utóvirága. Bergemann tehát hiába hirdeti, hogy módszere induktív. A tények megcáfolják. Metafizikára épített ő is, pedig Herbartnál épen ezt kifogásolta. S ha Herbart homokra épített, nem járt különbül ő sem.

Natorp még furcsábbnak találja magát az eredményt a vállalkozásnál. Mert úgy állapítja meg, hogy ott, ahol a tények talajára áll, a fennebb ismertetett előzményeknek épen az ellenkezője jó ki eredményül, az t. i., hogy a szociális fejlődés a differenciálódás,

¹ Natorp, Philosophie und Paedagogik. 146—148. l.

tehát az egyénítés felé halad; tehát a közösség hatása a fejlődés előhaladásával állandóan csökken. Ez a differenciálódás azonban csak átmenet egy magasabb fokú szociális élethez. Ime egy komoly probléma, mely érdemes volna a kifejtésre, de Bergemannak nem sikerült. S nem sikerülhetett azért, mert az autonóm öntevékenységet feláldozta s heteronom tényezőkkel helyettesítette.

Áttérünk most egy más irány ismertetésére, amely talán a legerősebb ellenhatásként jelentkezik Herbarték módszeres mesterkedései ellen. Ez irány zászlóbontója *Linde*, jelszava a *személyiség*.¹ Már könyve címében kifejezi egész irányát: *Intő szó napjainknak a módszerben való bizalma ellen*. Könyve a tudományos (értsd: Herbarti) pedagógiával szemben kísérlet a nevelést inkább művészi, mint tudományos oldaláról fogni fel. Mert meggyőződése szerint a mai pedagógia két tekintetben téves úton jár: t. i. mindent az oktató eljárástól, a módszertől, tehát valami gépiestől vár s egész erejét erre teszi fel; másodsor a tudástól, az emlékezetbe felvett anyagtól várja a jellemképzést. Ezzel szemben az a meggyőződése, hogy nem a módszer, hanem a *tanító személyisége* a valóban nevelő tényező; s nem a tudás a cél, hanem az, hogy a tanuló az igazért, szépért, jóért fölmelegedjék, hogy érezze: inkább a kedélyével, mint az emlékezetével sajátítsa el. A személyiség pedagógiájának ez az alap gondolata — így van meggyőződve — nem muló, nem függ a divat változásától és alanyi véleményektől, hanem örök időkre minden nevelésnek legsajátosabb titka s oly bajokra is orvosságot nyújt, melyeknél más szerek sikertelenek.

Aki arra törekszik, hogy pontosan a mintalecke szerint tanítson, az a mintaleckét maga és a tanuló közé tolja s ezzel elzárja az eleven kölcsönös érintkezés erét. Ebből ered aztán az oktatás hatástalanságának érzése. Mert az anyagnak bármily művészi feldolgozása sem nyújt biztosítékot a nevelőhatás iránt. A módszer az az aranyborjú, amit a pedagógiai világ imád. Pedig „a módszer nem képes azt nyújtani, amit tőle várnak. Az oktatás anyaga sohasem lesz nevelő erejű, csupán csak a tanító személyisége. „Az oktatási anyagnak a tanító és tanuló lelkébe való átömlése, az egymásba elmerülés a szükségképeni alapja minden igazi oktatás-

¹ Persönlichkeitpädagogik. Ein Mahnwort wider die Methodengläubigkeit unserer Tage. Mit besonderer Berücksichtigung der Unterrichtsweise Rudolf Hildebrands. 3. kiadás, Leipzig 1909.

nak“. (5. l.) „Akinék emberekkel van dolga, azaz örökösen mozgó, változó dolgokkal, annak képesnek kell lennie e változásokat mindig követni, a változott viszonyokhoz mindig alkalmazkodni, sőt a jelentkező változásokat mindig megelőzni tudni. Ez a képesség az érzés, az a *lelki szimat*, amely mindig egyenesen vezet az igaz útra. A jelenleg uralkodó irányzat, amely minden áron tudományos akar lenni, feláldozza a módszer bálványának emelt oltáron a szabad emberi lelket. A tudományosan kidolgozott tankönyvek és praeparatiók azok a hullák, melyek az oltár körül tornyosulnak. Es ezek szerint tanítani annyi, mint életre galvanizálni e hullákat, látszólagos életre kelteni, mikor az igazi élet visszahozhatatlanul elveszett.

A nevelő legyen „ein in nichts verkümmertes, harmonisch entwickelter Mensch“. Ne csak tudjon, mert a tudás csak külső birtok, melyet az emlékezet őriz, de nem gyökerezik a lélek anyaméhében; hanem szíve mélyén kell éreznie, hogy birtokában van, saját kincsévé, erejévé, lénye egy részévé lett. Csak ez esetben személyi, azaz átértett, személyileg értékelt. Amit tehát az értelem felfogott, azt a személyi élet forrásába kell lemeríteni s ezzel a tudás hideg és merev formájából az érzés és ösztönszerű akarás formájába átültetni.

A tudományos pedagógia persze az ellenkezőt tartja helyesnek. Szerinte az a legjobb tanító, aki a neveléstan előírásainak legpon-
tosabban engedelmeskedik, akinél minden lépés elő van készítve, sőt aki e lépés minden kis részét, mialatt végzi, vizsga tekintettel követi s magában a pedagógiai rendszer egészébe beállítja, amelyből aztán igazolását is levezetni tudja. E szellemnek a benyomást frissen követő minden pillanatnyi cselekvés irtózat. Azt gondolja, hogy az emberhez csak az méltó, amit tudatosan, megfontolással tesz. Megbélyegez minden cselekvést, amely a pillanat hatása alatt ered s a mindenkori helyzetnek legtöbbször sokkal tökéletesebben és gyorsabban megfelel. Akit ez a szellem egyszer hatalmába kerített, az kettős gondolatsorral dolgozik: azon gondolatok mögött, melyeket az oktatás anyaga tartalmaz s melyeket a tanulókkal közöl, állanak a szaktudományi gondolatai, melyekkel magában előadását vagy beszélgetését követi; mintha egy csapat kritikus állana a színpad mögött, minden pillanatban készen arra, hogy a színészek elé toppanjanak, ha ezeknek eszükbe találna jutni, hogy elevenen fölforró érzésüket kövessék a magas művészi rendőrség előírásai helyett. Ennek az eredménye, hogy a színészek úgy mozognak,

mint drótbábuk. Ugyanez az eredménye a pedagógiai elmélet dróttjain ide-oda rángatott tanításnak. Az ilyen tanítás lehet methodikailag „korrekt“, felkeltheti a módszer- és paragrafus-lovagok bámulatát, de nem nevelőleg teremtő. „Aki csak *előírások* és *csak* *előírások* szerint jár el, aki nem tud saját maga indításából ez előírásokhoz örömmel csatlakozni, aki nem tudja sajátjából ez előírások sorozatának minden hiányát kiegészíteni; az ép oly rossz nevelő, mint erkölcsileg alacsonyan álló ember az, aki csak bizonyos erkölcsi parancsok szerint akar jó lenni“. (23. l.)

A személyiség pedagógiája nem az értelemről s nem a gondolkodás eszközeivel indul útnak. Aki tanítványának csak értelmével számol, aki csak az anyag megértéséhez és átgondolásához ragaszkodik, az a tanuló személyiségét soha sem kapja hatalmába. Minden tudásbeli gazdagítása mellett sohasem bizonyos, vajjon e szellemi iskolázás mellett vagy mögött a tanuló tulajdonképeni személyisége nem nő-e ki vezetés, táplálás nélkül, soha ki nem elégítve s azért minden pillanatban készen arra, hogy a megtanult igazságokat megtagadja, ha valahonnan a kielégítetlen belső lelki életnek valamely táplálék kínálkozik? (27. l.)

A tanítás anyagával a személyiség gyökeréig kell lehatolni. Ez a gyökér a *kedély* (Gemüt). Nem az értelemről, hanem a kedélyből nő a lélek, fejlődik az „én“. Ez a talaja a személyi életnek. Anyaföldje az akarnak és cselekvésnek. Ez a teremtő, termelő érzés. Ez a léleknek az a tulajdonsága, hogy „a dolgokat a magához való legbelsőbb vonatkozásaikkal egyszerre fogja fel“. (32. l.) Útat a fejhez a szíven át kell nyitani. Az érzés kimívelése a kor legsürgősebb szükséglete.“ (37. l.)

„Nevelő-oktatáson“ az akarat nevelését értik. De rosszul, mert az akaratot nem lehet *közvetlenül* nevelni. Az az oktatás lesz nevelői, melynek anyaga a növendék kedélye. A fogalmak szemléletek nélkül üresek, a szemléletek fogalmak nélkül vakok, mondta Kant. De ezt így kell kiegészíteni: a fogalmak érzések nélkül hidegek.

Herbart szellemi hagyatékában legbecsesebb az *érdeklődés* tana, mert ez nem más, mint a lélek belső részvétele a külső dolgokban. Ez pedig a kedélyi élet nyilvánulása. De az értelemnek döntő szerepjtatás az akaratnál már helytelen. Mert nincs olyan akarat, amelynek határozott iránya ne volna. És az értelemnek itt nincs más feladata, mint ami az egész lelki élettel szemben meg-

illeti, t. i. jóváhagyni, azaz a sajátos személyi életre általános törvények és igazságok mértékét alkalmazni. (46. l.)

Az akarat maga az ösztönben gyökerezik, sőt az akarat nem más, mint kimivelt és az értelemről jóváhagyott ösztön. Az akaratnak az ösztöni étellel való összefüggését végre valahára hangsúlyozni kell már, mert a nyilvános nevelés eredménytelensége legnagyobb részben annak tulajdonítható, hogy a belátást neveli abban a téves hitben, hogy az így iskolázott belátás az alulról föllázadó alsóbb ösztönöket fékezni fogja s ezért az alsóbb lelki erők ápolását elhanyagolta. (46—47. l.)

Herbarték a szemléleteket nem értékelik kellően, mert csak alapnak, átmeneti lépcsőknek tekintik a fogalmakhoz. Pedig a léleknek valódi táplálékai a szemléletek, melyek húsává, vérévé válnak s belülről kifelé, tehát szervesen fejlesztik; nem pedig a félig absztrakt képzetek, s az egészen absztrakt fogalmak.

Tehát céljuk nemcsak képzeteket gyűjteni fogalmak alkotására, hanem a tanuló életét gazdagítani, lelki növekedésüket összefüggő valóság nyújtásával biztosítani, mint a kedély szemléleteit. Mert az érzetek mutatják meg a léleknek a dolgokhoz való viszonyát. A képzelő tevékenység, az emlékezet válogatás nélkül fölraktároz, megtart mindent, egyedül az érzet értékel, azaz utasít vissza vagy fogad el. (60. l.)

A tanító lelkében csirázó, duzzadó élet az a punctum saliens, melyből kiindulhat minden élet az iskolában minden kedélymozgalom a tanuló lelkében. S fordulat csak úgy következhetik, ha az értelem egyoldalú uralmával szakítunk s az u. n. alsóbbrendű lelki erőknek, a közvetlenül felfogó belső érzéknek, a természetes érzésnek, az együttérző kedélynek, az ösztönszerűen erős és biztos akarásnak a megillető helyet biztosítjuk. A tanítás eredménye a tanító és tanuló lelki élete parallelizmusában van. A tanító *elő* él, a tanuló *után* él. (64—71. l.)

A tudományos pedagógia szétválasztja a szemlélés és gondolkozás processusát s így az igazságot csak következteti ahelyett, hogy frissen szemlélni, melegen érezni engedné. Ez absztrakt logikai, személytelen gondolkozás helyett a tárgyias, érzékileg érzett, személyi gondolkodást kell ápolni. Mert a cselekvés nem a jó tanokból, igazságokból, jeles mondásokból, hanem az egész lelki életből szökik sudárba, közvetlenül a benyomásokat követvén, melyek a lélekre torlódnak. (73—84. l.)

Nem kell mindent tanítani, mert a lélek magától is nő, ha oktatás nélkül marad is. Minden élénk szemlélet, minden érzés, minden elevenen érzett gondolat nyomot hagy a lélekben s e nyomok összege adja a léleknek ama homályos birtokát (der dunkle Besitz), mely a nevelés szempontjából sokkal jelentősebb, mint a világos, mert a lelki élet gyökereivel elválaszthatatlanul összenőtt. Ez a *latens emlékezés* annyira összenőtt, hogy fogalmi különbség a birtokló én és a birtokolt tárgy között nincs. (85—95. ll.)

Tanulóinknak az anyag aggodalmat keltő tömegét kell emlékezetükben megtartaniok, különben nem lehet bemutatható eredményekre hivatkozni. Ez az emlékezettel való visszaélésre vezet (Missbrauch des Gedächtnisses). Az előljárók, a vizsgálatokra megjelenő szülők csak a tudást vizsgálják. Ezért kell magoltatni. Ennek eredményét be lehet mutatni. Persze a nevelő-oktatás igazi eredményét, az elevenen érzett belső szemléletek gazdagságát, a kedély erejét, a tudattalanul biztos akarást nehéz vizsgákon bemutatni. Ez vezet aztán a szótudás végzetes tulbecsüléséhez s az a nézet, hogy csak az birtoka a léleknek, ami tisztán kifejezhető, ami mindig kéznél van s előrántható (allzeit präsent Wissen.) (96—108. ll.) Innen aztán az is, hogy a tanulók az iskolában mindig úgy ülnek a tanító előtt, mintha szorítóban (Schulklemme) ülnének. Ez a teljesen passzív állapot teszi merevvé, unottá az iskolát, hol mindig csak a kérdésre kell figyelni. Minden feltett kérdés egy-egy ilyen szorító. Általában igen sokat kérdeznek az iskolában. „A lélek sokkal jobban fejlődik a nyugodt, kényelmes szemlélés és megfigyelés állapotában, mint a tudatos gondolkodásában“. (109—120. ll.)

Linde gondolatainak már e vázlatos ismertetéséből is kiténik, hogy minő, friss, eleven szellem és hangulat hatja át ezt a könyvet, amely valóságos megváltásként hatott Németországban azokra, akik a Herbart iskolája nyomását már megelégtették. A Herbart-had fölszisszent erre az eleven támadásra és a hívek védelmükbe vették Herbartot. Ezek közül csak egyre hivatkozom most, *Schreiberre*,¹ aki gunyosan és kicsinyléssel bírálva Lindet arra az eredményre jut, hogy ami nála jó, az nem új, mert Herbart, Ziller s a tanítványaik is ismerik és követik; ami pedig új, az a felületes olvasót elvakítja ugyan, de közelebbi megvizsgálásra gyöngeséggé válik.

¹ „Persönlichkeits pädagogik“. Zeitschrift für Philosophie und Pädagogik. 1901. évf.

„Linde eltűnik, Hildebrand csillaga elhalványul, de Herbart, Ziller és Pestalozzi, „a harmadik a szövetségben“ örök időkre éltek“. Mindezek után is megengedi azonban, hogy Linde könyvének megvan a maga missziója Ha t. i. a szükséges komolysággal olvassák, a pedagógiai belátást szélesbíteni és mélyíteni fogja és sokakat fog lelkesíteni a nevelés szent hivatására.

Mi Linde hatását és hivatását egyébben is látjuk. A mi nevelési elméletünk és gyakorlatunk még nem haladt odáig, hogy komolyan inteni kelljen a tananyag módszeres feldolgozása ellen. Sőt több módszer, több módszeres tanulmány is elkelne még nálunk. De kétségtelen, hogy Németországban általánosságban túlhajtották a módszer imádását s a nevelés elmélete abba az irányba terelődött, hogy a tanuló lelke, a tanító személyisége mint egészen mellékes dolgok elsikkadtak a módszer mindenható egyeduralma mögött. Sőt nálunk is itt-ott tanító- és tanítónőképző intézetekben igen tanulságos példáit szemlélhetjük a módszer e kinövéseinek.

E körülmények között csak örülhetünk ez egészséges visszahatásnak, amelynek alap gondolata a mi véleményünk szerint is minden divattól, iskolától, egyéni véleményektől és időszaki szellemi áramlatoktól függetlenül egyik legnélkülözhetetlenebb kelléke minden nevelői hatásnak.

Másik oka annak, hogy ez irány alap gondolatát helyesnek ismerjük el, az, hogy ez a tanítás a Herbartétól eltérő pszichológiai nézeteken alapul. Herbart pszichológiája ma már sok tekintetben elavult; az újabb pszichológiai kutatások mind több tekintetben mutatják ki az ő föltevési hibás voltát. Ezek után csak természetes, hogy a hibás alpra épített pedagógia sem lehet helyes. Linde lélektani ellenvetései nem rendszeresek, nem összefüggőek, nincsenek megokolva, de a fődologban, a képzetek mindenható erejében vetett hit lerombolásában igazak, mert a tudomány mai eredményein alapulók.

Harc a háborúnak!*

Irta : Ferenczy József.

Mottó : *Dicsőség Istennek az égben és
békeség az embereknek a földön.*

Nem illik ugyan jelszóúl a mottóm azokhoz, amiknek elmondásához rögtön hozzáfogok, talán inkább *Schiller* szavait : *Der Mensch ist zum Kampf geboren* választhattam volna jeligéül. De most ne a jelszavakat mérlegeljük, melyek mind csak formalitást tesznek. A lényeg az, mit akarunk? s akaratumk megvalósítására mit teszünk? mert a lehangzatosabb jelszó is csak szó, pedig immár tette van szükség.

Hanem mielőtt elmékedésünkhez hozzákezdénénk, tartsunk egy hosszabb — talán unalmas — szemlét a világ eseményein és műalkotásain.

Vegyük kezünkbe a Bibliát, mi mindent találunk benne? Mindjárt az elején olvassuk : hogy *Kain* agyonverte testvérét *Ábelt*. Aztán : *Ábrahám* feláldozni készül *Izsákot*. Utóbb: Jericho elfoglalásakor *Józsua* népe az egész várost felégette s férfit, nőt, mindenkit legyilkolt. A birák könyvének 9-ik fejezete leírja *Jeroboám* gyermekeinek és *Abimeleknek* megöletését. A 15-ik fejezet elmondja, miként vert agyon *Sámson* ezer philisteust. Később olvassuk, hogy *Sámuel* megöleti az amalekiták királyát, *Agag*-ot; hogy *Dávid* levágja *Goliáth* fejét, *Judit* meg *Holofernesét*, *Saul* pedig dárdát dob *Dávid* után hogy felnyársalja.

Sámuel könyvének 31-ik fejezete leírja, hogy a philisteusok és izraeliták megrohanták egymást és sokakat levágtak. *Dávid* pedig legyőzvé az ammonitákat, a foglyokat kemencében égettette el. Samariában az idegeneket oroszlánokkal tépették szét. *Nabukodonozor* leöleti *Sedekiás* gyermekeit, miként *Herodes* a bethlehemi kisdedeket. *Josaphát* pedig az ammoniták és moabiták holt testeivel tölti meg a csatateret. — Elég a Bibliából, mely miként *Arany* mondja :

Az Irás, hol jegyezni kezd,
Jegyez csak gyűlöletet.

* Felolvasása magyar szt. korona országai Békeegyesületében 1911. ápr. 8.

Lapozzunk egy keveset a világtörténetben. Ott találjuk, hogy a keleti népek, Syria, Phoenicia, Assyria, Egyptom népei évről-évre harcban álltak egymással. A fáraók diadalmenettel vitték hazájukba foglyaikat, miként később a perzsák, makedonok, görögök és rómaiak. *Tiglath-Pilezár* assyr király mondja: Csatába szálltam az ellenség húsz ezernyi seregével és a kumanok öt királyával és meggyőztem őket. Mint a vihar csaptam a harcosok közé, ahol leghevesebben folyt a csata. A hegyek hasadékait holt testekkel töltöttem meg; levágtam fejöket, leromboltam városaik falait, temérdek zsákmányt, kincseket és rabszolgákat szereztem. A menekültek közül hatezeren vetették magukat lábaimhoz, átölelték térdeimet s én foglyokká tetvém őket.

Az örmények ellen folytatott hadjáratáról mondja *Assur-nazir-habal*: Megöltem minden másodikat az ellenségből. Falat húzattam a város kapui előtt, megnyúztam főnökeiket és bőrükkel a falat takartattam be. Néhányan élve befalaztattak, mások keresztre feszítették, vagy karóba húzattak . . . sokat közülök megnyúztam és bőrükkel a falat takartattam be; koszorúba gyűjtöttem össze koponyáikat és fűzereket alakítottam holt testeikből.

Syria és Palaestina tartományai között állandó volt a hadakozás. A Karkar város mellett vívott ütközetben az elesettek száma 14 és 20 ezer között volt.

Judea királyának *Dávidnak* hadjáratairól olvassuk, hogy *Joab* vezérlete alatt megtámadta a moabitákat és az ammonitákat s mindkét népet véres csatákban győzte le. A sémi fajt jellemző kegyetlenséggel bántak a győzők e szerencsétlen lakósokkal, kik közül sokat kettéfűrészelték, másokat nehéz vasszekerekkel agyon-gázoltak, vagy bárdokkal összevágtak és tüzes kemencébe vetettek.

A görögök történetében olvassuk, hogy midőn a crotomiak 510-ben Kr. e. megtámadták és legyőzték a sybaritákat, a győzők nem ejtettek foglyokat, hanem a menekülő sybariták közt roppant mézsárlást vittek véghez. Még a templomokban az istenek oltárainál is üldözték a menekülőket. *Achillesről* is tudjuk, hogy *Hector* holt testét szekerehez köttette s meghurcolta Troja falai körül, mi közben minden görög harcos a holt testbe dőfte lándzsáját. *Herodotos* szerint a marathoni csatatéren 6400 perzsa hulla feküdt. A thermopylaei csatában *Xerxes* katonái az ellenálló görög harcosokat mind egy szálíg lekaszabolták. A plataeai csatában — mivel *Pausanias* kiadta a parancsot, hogy senkinek sem kell kegyelmet adni

— oly iszonyú vérengzés történt, hogy a görög frók szerint közel százezer embert gyilkoltak le. *Thukydides* jegyezte fel, hogy a peloponnesusi hadjáratban a legborzasztóbb dolgok Corcyrában történtek, ahol a menekülőket az oltárokról hurcolták a vérpadra, másokat az oltároknál gyilkoltak meg. A sziciliai hadjárat Athénnek 50 ezer emberébe és 200 hajójába került. A chaeroneai ütközetben a makedon katonák ezer athénit öltek meg és kétezeret foglyul vittek. Midőn *Nagy Sándor* Thebaet elfoglalta és lerombolta, iszonyú volt az öldöklés, melynek ötszáz makedon katona és több mint hatezer thebaei esett áldozatául. *Nagy Sándornak* a perzsák elleni hadjáratában a Granicus melletti csatában, *Arrhianus* tudósítása szerint, 2500 perzsa holt test maradt a csatatéren.

Ez a szakadatlan öldöklés és vérengzés pedig nemcsak a régi, úgynevezett barbár idők jelenségei voltak, hanem keresztül vonul a világtörténelem minden korszakán, elhúzódik napjainkig. A XIX-ik század háborúiról állította össze egy statisztikus a következő rémes számadatokat.

A nagy forradalom és az első francia császárság háborúi legalább két millió ember életét szüntették meg. Arcole mellett 1796-ban az osztrákok nyolcezer halottat és sebesültet és ötezer foglyot vesztek Tivolínál és Mantuánál az osztrák hadsereg, mely összesen csak harmincezer emberből állt, halottakban huszezeret veszett s azonfelül sok foglyot. A gúlák tövében vívott csatában ezer-ötszáz muzulmán fulladt a Nilusba, Abukir mellett pedig a 15 ezer főből álló török hadsereg mind egy szálíg elpusztult. Marengo mellett az osztrákoknak nyolcezer, a franciáknak hatezer halottjuk és sebesültjük volt. Echlingen mellett az osztrákok kétezer halottat és sebesültet vesztek. Austerlitznél 21 ezer holt test maradt a csatatéren. A jeni csatában 21 ezer porosz halt és sebesült meg. Az Auerstädt melletti csatában kilencezer halott fedte a csata síkját. Eylau mellett az ellenséges seregek 40 ezer embere pusztult el halottakban és sebesültekben. A rio-secoi lázadás Spanyolországban tizezer halottjába került. Eszlingennél 25 ezer volt az osztrák halottak és sebesültek száma, a franciák vesztesége pedig 15 ezer főre rúgott. Ugyanennyien pusztultak el a wagrami csatában. Abból a fél millió emberből, akiket I. *Napoleon* 1812-ben Oroszországba vezetett, csak 50 ezren tértek vissza Franciaországba, tehát kerek 450 ezer ember pusztult el. A Moszkva melletti csatában az oroszok 50 ezer, a franciák 20 ezer embert vesztek. A waterlooi

csata az ellenséges seregeknek 60 ezer ember áldozatba került. A krimi hadjárat 95615 embert követelt. Franciaországnak hadjárata China ellen harmadfélezer ember életébe került. A porosz-francia hadjárat vesztesége csak halottakban — sebesültek nélkül — 3:9556-ra rugott. Körülbelül ugyanennyire teszik az orosz-japán hadjárat veszteségét is.

Borzadályt keltő statisztika, rémületet gerjesztő história. S míg a társadalom és hatóságok szigorúan üldözik a rémes históriák és ocsmány olvasmányok terjesztését, addig iskoláinkban kötelezőleg tanítjuk a tömeges embergyilkolások történeteit. Nem hiába mondja *Arany* :

Oh, a világ története
Szomorú egy tanulmány!

Ember az ember ellen, faj a faj ellen, vallás a vallás ellen támad és folytat írtóháborút a világtörténet minden korszakán keresztül. *Caesar* és *Pompejus* vetélkedése, a császárság és pápaság egymás hatalma iránti féltékenysége, a latin fajok versenye a germánokkal, a barbarok betelepődése a nyugati birodalomba, a katolikus spanyolok és mohamedán arabok egymás elleni gyűlölete, a kereszténység és pogányság közötti ellentét véres háborúkat, öldöklő gyilkolásokat támaszt a népek és nemzetek között, örök kárára a civilizációnak, szegényére az Isten képére és hasonlóságára teremtett ember emberi méltóságának. Keresztes hadjáratokat indítanak faji gyűlöletből, vallás-háborúkat folytatnak hitbéli fanatizmusból. Elnyomják, üldözik, gyilkolják az eretnekeket, a reformátorokat. Vadállatok martalékául vetik a keresztényeket a római imperátorok, a legkegyetlenebb kinzásokkal végzi ki a katolikus inkvizíció a hitetleneket vagy hűségükben meggyanusítottakat, máglyára viszik a huszitákat, kardélre hányják a hugenottákat, üldözik a protestánsokat, pogromokat rendeznek a zsidók ellen azok, akik magukat a Balkán keresztényeinek protektoraiul tolják fel. Valóban, mintha a világtörténelem nem annyira az emberszeretet és civilizáció fejlődését mutatná, mint inkább az elfajulását, az embergyűlölet és brutálítás szakadatlan láncolatát.

De még egy rövid szemlét óhajtok tartani az irodalom és szépművészetek világbirodalmában.

Minden nemzet nagy hősi eposainak tárgya országra-világra szóló hadakozások. Már a régi keleti népeknél a sanskrit irodalom egyik nagy eposa a *Ramajana* azokat a hősi tetteket éneкли meg,

melyeket *Rama* a *Rawanas* ellen folytatott hadjáratában véghezvitt. A másik nagy sanszkrit nyelven írt hindu epos a *Maha Bharata* a kuruidok és penduidok harcát írja le, mint *Homeros Ilias*-a a görögök és trójaiak harcát, mint *Tasso Megszabadított Jeruzsálem*-e a keresztények és saracenek, mint a magyar *Zrinyiász* a keresztények és mohammedánok harcát. Az ó perzsák nemzeti eposának, *Firdusi Sahname* jának tárgya *Feridun* hadviselése, miként a honfoglaló *Árpádé, Vörösmarty Zalán Futása*-ban. *Debreczeni Márton* magyar epikus költő a *Kiovi Csatát* egészen úgy kezdi, mint *Vergilius Aeneis*-ét, melynek kezdő szavai: Fegyvert és férfiat énekelek . . . (arma virumque cano). Harc és öldöklés tölti be a németek hőskölteményét is, a *Nibelungent*, mint általában vérrel van aláfestve minden nemzet hősi eposa.

A tragédiaköltészetből is a halálhörgés hallatszik *Aischylostól Shakespeareig* s tőle napjainkig. Mert a tragédia rugói az emberi indulatok és szenvedélyek; különösen a boszú s ezeknek alkalmazásba vett eszközei rendszerint a nyílt erőszak vagy alattomosan használt tör és mérgepohár.

Hasonlóan gyilkolás, öldöklés és hadakozás ábrázolásaival találkozunk a legrégebbi idők és az újabb korok képzőművészeti alkotásaiban. A pergamomi ásatásokból előkerült dombornüveken nehéz fegyverzetű harcosokat találunk, akikről az első pillanatra látjuk, hogy nem barátságos lakomára indulnak, hanem vérengző embergyilkolásra. Rómában a Forum Traianum-on áll a *Traján* oszlop, melyen csigavonalban húzódnak végig azoknak a római harcosoknak relief-képei, akik embervérrel festették be utjaikat, a merre jártak. Athenben az Akropolisz szoborcsoportozatai nem a hellén civilizáció halhatatlan alakjait ábrázolják, hanem vérengző harcosokat, akik embertársaik életére törtek. Rómában a Capitoliumi múzeumban van egy antik szobornü, a *Haldokló Gladiator*, mely földre rogyott római harcost ábrázol mellén tátongó sebbel, ahonnan ömlik a vér. Firenzében a loggia *Lanzin* látjuk *Benvenuto Cellini Perseus*-szobrát, jobb kezében éles kardot, baljában *Medusa* levágott fejét tartva, melyből patakként ömlik a vér, miként a földön heverő test nyakából is. Pár lépésnyire a szobortól van egy másik szoborcsoport, mely sisakos római harcost ábrázol, amint társának holttestét vonszolja magával. Hasonló hozzá a kopenhágai *Thorwaldsen*-múzeumban levő szép márvány dombornü, amint *Achilles* a megölt amazont karjaiba veszi. — Mindenütt vér, halál, pusztulás!

A nemzeti muzeumban Napoliban van egy nagy mozaik kép. *Nagy Sándor* issusi csatáját ábrázolja lándzsás alakokkal, halott harcosokkal, vergődő csatanénekek. A Vatikán freskói között látjuk *Raphael* nagy képét, *Constantin csatá*-ját. Megrendítő kép. Szinte hallani véljük a levágott, halálra sebzett harcosok halálhörgését, a vízbe fulladók sikoltásait. Mintha csak ezt a festményt látta volna maga előtt *Vörösmartyink*, midőn e sorokat írta :

Két részről riad a kürt és csendülnek az ércok,
Vad recsegések után örvény szakad a levegőbe,
S összeveszett hangok zavarékít hordja visítva.

A bolognai galleriában van *Guido Reni* festménye: *A kisdedek megöletése*. Iszonyatot támasztanak a nézőben a vérben heverő kisdedek tetemei, a menekülő anyák rémületet kifejező ábrázata s a vad poroszlók gyilkos főrei. A dresdeni királyi képtárban van *Wouwermann Lovascsata* című képe. A lángban álló szélmalom és égő épületek tövében a közvetlen közelből egymásra lövöldöző harcosok gyilkos munkája, a párájukat kilehelő lovaknak hallani vélt nyögése, vagy a megvadult futásban levőknek nyerftése meg-
rázza a nézőnek még erős idegzetét is. A *Prado*-ban lügg Madridban *Velasqueznek Las lanzas* című olajfestménye, melynek lándzsás harcos tömege mutatja, hogy azok az emberek nem áldáshozó békés munkára vállalkoztak, hanem gyilkos emberpusztításra. Gondoljunk azokra a keresztény martirokra: a nyilakkal átszúrt Szent Sebestyénekre, a szegez kerékbe tört Szent Borbálákra, amelyekkel Európa minden nagy nyilvános és magán képtáraiban találkozhatunk. Mennyi rémület és iszony, az emberi vadságnak mennyi elriasztó emléke fűződik e szépművészeti alkotásokhoz! Aki végigjárta a versaillesi palota képtárát, aki visszagondol *Verescsaginnak* a háború iszonyatosságairól festett képeire, borzalommal kell hogy gondoljon az emberiség legnagyobb átkára, a háborúra, melynek nyomán gyűlölet, rombolás, pusztulás, nyomor, elvadulás és halál járnak.

Tehát mindenütt a világban, ahol csak körültekintünk, a bibliában, a történettudományban, a szépművészetekben, mindenütt vért, pusztulást, erőszakos halált találunk!

És most elmélkedjünk.

Az első kérdés, amit föltehetünk az: van-e ethikai jogosultsága a háborúnak? Aki azt felelné rá, hogy igenis van jogosultsága, az ezzel az állításával minden judikaturát eltörölné. Ha a

művelt emberi társadalom bölcsesége szükségesnek ítélte az emberek közt támadható differenciák elintézésére a birói igazságszolgáltatás behozatalát, annak logikai következménye, hogy a népek és nemzetek közötti differenciákat is bíróságok döntsék el. Mert ha jogos a nemzetek közti háború, akkor következetesen jogos az egyének között is az ököljog. Pedig ennek nem találjuk védőit a civilizált emberiségben.

Ha az összes művelt nemzetek abban egyeztek meg, hogy közügyeiket legbölcsebbjeik vezetésére és intézésére bízzák; érthetetlen, miért intézzék a nemzetek életét, az országok és birodalmak létét érintő háború kérdését katonák, akik tudvalevőleg sem tanultságuknál, sem képzésük irányánál fogva soha és sehol sem tartoztak a béke apostolai közé. Mert a hadüzenet dolgában rendszerint a fejedelmek, akik nem polgárkirályok, hanem „*legfőbb hadur*“-ak, döntenek végérvényesen és pedig ritkán a polgárság legbölcsebbjeinek véleménye szerint, hanem legtöbbször katonai környezetük tanácsai alapján. Nem ok nélkül tette 1886-ban Mr. H. *Richard* az angol parlamentben azt az indítványt, hogy szüntessék meg az uralkodónak hadüzeneti jogát; s csak hét szavazat hiányzott hozzá, hogy az indítvány többséget kapjon.

Különben nem is a hadüzenet fejedelmi jogának megszüntetését kellene sürgetni, hanem a nemzetek közötti vitás kérdéseknek döntőbírótság útján való elintézését. Ez az eszme pedig nem is oly abszurdum, mint aminőnek sokan hirdetik, ha meggondoljuk, hogy olyan államférfiak is helyeselték, mint: *Washington, Franklin, Cavour, Gladstone, Cobden, Manteuffel*, sőt maga *Bismarck* javasolta, hogy a Német- és Spanyolország közt a Carolina szigetek miatt támadt vitás kérdésben XIII. Leo pápa döntsön.

De nem is volna új intézmény a döntő bíróság, hisz miként *Arnoldson: Pax Mundi* című könyvének angol fordítója B. F. *Westcott* püspök mondja, 1794 óta 67 esetben intézett el döntő bíróság békésen háborúval fenyegető ellentéteket. Igy 1803-ban Franciaország 21 millió márkát, 1872-ben Anglia 15 és fél millió dollárt fizetett Észak-Amerikának, 1875-ben pedig China Japánnak fél millió taelt döntőbírótság ítélete következtében. S tekintélyes gyűlekezetek fejezték ki 1887-ben Amerikában, 1888-ban Franciaországban azt a kívánságot, hogy a nemzetek között előforduló mindennemű vitás kérdéseket döntő bíróságok intézzenek el. Ennek az eszmének életre keltésén fáradoznak az interparlamentáris kon-

ferenciák, ennek a világon leghumánusabb gondolatnak iparkodnak érvényt szerezni a világszerte megalakult és buzgó tevékenységet folytató békeligák, békeegyletek. S ha azt látjuk, hogy az egymás ellen hadat viselő nemzeteknek a háború *után* megállapított békekötését nemzetközi bíróság mérlegeli, változtatja, módosítja és garantálja; nem látjuk be, miért ne ítélkezhetnék a vitás kérdésben ily nemzetközi bíróság már a háború *előtt*.

Hogy ezt a törekvést gyakorlati érték nélküli jámbor óhaj-tásnak, utopiának nevezik a hadvezérek, tábornokok, admirálisok, sőt igen sokan államférfiak, írók, tudósok, még gyakorlati pályán működő polgárok is, az nem jelent semmit. Megtanulhattuk a történetből, hogy amiket nagy tekintélyek tegnap még lehetetlenségnek hirdettek, holnap már közhasználatba vett tények lettek. Bölcselkedő nagy elmék, államférfiak, tudósok évszázadok, sőt évezredek óta az államszervezetek legkülönbözőbb formáit gondolták ki, léptették életbe; s ha mindedig nem jöttek is rá a tökéletes formára — mert tökéletesség csak eszményileg gondolható — azért a szüntelen munkás emberi agyvelő tovább folytatja elmékedéseit az elért jónak jobbal való kicserélése felől. Epen úgy, mint a nemzetek közti béke biztosítására törekvők nem szüntethetik meg fáradozásukat minden lenéző mosoly és kicsinylés dacára sem, mert lehetetlen, hogy ne lenne jövője annak a törekvésnek, amelynek oly régi multja van.

Nem is szólva a világtörténet ó- és középkorában felmerült békemozgalmakról, már az újkor elején találkozunk egy mély bölcselkedésű államiérfiúval, *Morus* Tamással aki a harci vitézséget a civilizált emberhez méltatlan foglalkozásnak nevezte. Míg a görög bölcsész, *Plato* a harcos pályát a legmagasztosabbnak tartotta, *Morus* racionalizmusa minden nimbusztól megfosztotta a harcost. Államát *Utopiá*-nak nevezte, melyben a háborút úgy utálták, mint a vadállatiasságot.¹

A történet egész sereg oly államforma tervezetéről szól, amelyek a háború kiküszöbölését célozták. Így *Campanella*, olasz szerzetes 1620-ban a *Napállam*-ot (*Civitas Solis*) tervezte, mely Európa összes nemzeteinek a pápa jogara alatt való egyesüléséből állana s benne a kommunizmus biztosítaná a népek örök békéjét és boldogságát. Hasonlított hozzá a délamerikai jezsuita állam,

¹ *Morus* Tamás: *Utopia* ford. *Kelen Ferenc*. Filozófiai Írók Tára XXIV.

melyben ismeretlen volt a pénz s az állandó békének biztosítéka a vagyonközösség volt. A XVII. ik században *Harrington* keltett közfigyelmet *Oceana* című republikánus államszervezetével, melyben a békét a földnek igazságos felosztása biztosítaná. Már korábban *Bacon* hírneves angol tudós rajzolta meg képét *Nova Atlantis* című művében egy új államformának, melyben a tudomány, főleg a természettudományok biztosítanák az emberek boldogságát.

Angolok, olaszok, franciák, németek foglalkoztak a legkalandosabb, sokszor fantasztikus államszervezeti tervekkel, melyekből a hadviselés hiányzott, vagy legalább is szigorúan korlátoztatott. *Owen*, *Morelly*, *Saint Simon*, *Ophir* álmadoztak a békeállam létesítéséről. Mindnyájan ismerjük az imént elhunyt *Tolstoj*-nak az öskeresztény államrend megalkotására irányuló törekvéseit és a mi *Madách*-unknak falansterét, melyben a tudós mutogatja múzeuma tárgyait s így szól:

Ez ágyú; rajta rejtélyes fölírás:
Ultima ratio regum. — Hogyan
Használtott, ki tudja? Im e kard,
Kizárólag csak embergyilkoló szer, —
És nem volt bűnös, aki ezzel ölt.

Igaz, hogy a történelem nagy neveket, tudósok, bölcselek neveit sorolja fel a háborúk magasztalói között mint: *Arndt*, *Fichte*, *Hegel*, *Trendelenburg*, *Körner* neveit. kik között az utolsó — ne feledjük — nemcsak költő volt, hanem katona is; de viszont a béke hívei és a háború ellenségei között sem ritkaságok a nagy nevek, mint: *Hugo Grotius*, *Herbert Spencer*, a nagy szociologus bölcseész, *Comte Ágost* a pozitívizmus megalkotója, *Lotze* a híres *Mikrokosmos* írója, *Saint Simon* államférfiú, *Grillparzer* dráma-költő, s hogy a jelen kor kitünőségeiről se feledkezzünk meg: *Roosevelt* Tivadar.

Mióta a francia grande armée glóir-ja elhomályosult s újabban a germánok büszkélkednek a fegyverek dicsőségének hírnevével, Németországé lett a vezető szerep a háború kultuszának ápolásában. Igaz, hogy az övé a lópor feltalálásának dicsősége, de nem kisebb dicsősége Németországnak a könyvnyomtatás feltalálása sem. S ha önérzetes büszkeséggel emlegeti is hadvezető nagy hőseit, *Blüchert* és *Moltket*, nem kisebb dicsősége, hogy a magáénak mondhatja a szellem nagy herosai között *Kant*-ot és *Goethét*, kik közül az előbbi könyvet írt az örökös béke eszanéjéről is *Zum ewigen Frieden* címen.

Már a *Kritik der praktischen Vernunft* című művének a népjogokról szóló fejezetében az örökös békét nevezi *Kant* az összes népjogok végcéljának, melynek biztosítására a különböző államok időleges kongresszusát tervezi, hogy ezzel polgári módon egyenlítőssé tegyen ki a népek vitás ügyei, mint a perek, ne pedig háborúval, bárbar eljárással, a vadak módjára.

Az örökös békéről írt könyvében kimondja ugyan *Kant*, hogy a háborúra nem kell semmi különös indító ok, mert úgy látszik, az ember természetébe van beoltva, még pedig mint valami nemes hajlam, mely minden önző rugók nélkül, csupa dicsvágyból lelkesíti harcra az embert. De hozzáteszi egyszersmind, hogy a jó államszervezettől függ, hogy a bomlasztó erők hatását egyensúlyozza és az embereket — még az erkölcsileg rossz embereket is — jó állampolgárokká lenni kényszerítse, akik bizonyos kényszertörvényeknek hódolva, magukat egymásra utaltaknak érzéik és így a békés állapotot, amelyben a törvények érvényesülnek, biztosítsák. A természetnek — mondja — van ugyan két eszköze a népek elkülönítésére: a különböző *nyelvek* és *vallások*, melyek kölcsönös gyűlöletet és a háborúra ürügyet támaszthatnak. Azonban a fejlődő kultúra és az embereknek egymáshoz való közeledése előmozdíthatja és biztosíthatja a békét.¹

Könyve elején megállapította és hat pontba foglalta össze *Kant* a harc természeti állapotából a tartós béke kultur-állapotába való átmenetnek feltételeit is. Közöttük különösen fontos s ma, a lefegyverezés kérdésének feszegetése alkalmával kiválóan aktuális a harmadik pont, amelyben az álló hadsereg eltörlését sürgeti, mivel fenyegeti a békét, fokozza a költségeket s többbe kerül, mint a háború.

Bámulatot keltő bölcseséggel tekintett száz évvel előre a königsbergi bölcs Európa mai helyzetébe, melyet fegyveres békének szoktunk nevezni. Egy francia napi lap (*Le Matin*) nem régiben kiszámította, hogy 25 év alatt, 1883-tól 1908 ig a fegyveres béke Európának 145 milliárd frankjába került. Idézem a nagy államokra vonatkozó statisztikai számokat. Németország költött hadseregére 1883-ban 504 milliót, 1908-ban 1504 milliót, tehát kerek egy milliárd frankkal, azaz 193⁰/₀-al emelte hadügyi budgetjét; Anglia 702 millióról 1487 millióra (112⁰/₀), Oroszország 894 millióról 1511 millióra (69⁰/₀), Franciaország 789 millióról 1100 millióra (39⁰/₀), Ausztria és Magyar-

¹ *Kant*: Zum ewigen Frieden. Königsberg 1796. 51--61 ll.

ország 318 millióról 529 millióra (66%), Itália 311 millióról 457 millióra (47%) szaporította kiadásait. Ezek a számadatok világosan megmutatják az utat, amelyen az államok egészen biztosan, nem is tévőzva, haladnak az államcsőd felé. Ha bármely pénzüintezet vagy részvénytársaság igazgatásában ilyen gazdálkodás mutatkoznék, mint aminőt a katonai gazdálkodásban folytatnak, bizonyára az egész igazgatóság a büntető bíróság elé kerülne.

De, úgy látszik, a népek minden nagyobb felindulás nélkül tűrik az imperialisztikus politika fentartása érdekében rájuk kivetett terheket, mintha csak azzal vigasztalódnának, akár idegen győzőnek lennének adófizető vazallusai, akár saját bálványaiknak rabszolgái, az alattvalóknak meg nem változtatható sorsa a megnyugvás a fegyveres béke átkában. Gondoljunk csak a mi delegációink elé terjesztett 1911-iki hadügyi jelentésre. Midőn híre kelt, hogy 312 millió koronával emelték az eddigi tengerészeti költségvetést, a hír egy kis megdöbbenést keltett, a sajtóban egy-egy kifakadást olvastunk az örültséggel határos költelekezésről. Egyébként pedig mindenki rezignációval emlegette, hogy tehát ismét el kell halasztanunk az új egyetemek felállítását, mint már évtizedek óta mindig. Népoktatásunk továbbra is marad az eddigi szánalmas helyzetben. Utaink továbbra is maradnak olyan rosszak, mint eddig. Közegészségügyünk marad továbbra is melegágya minden járványnak, mint eddig. Közigazgatásunk, igazságszolgáltatásunk. közlekedési állapotaink javítására ismét nem lesz fedezet. Iparfejlesztésünkről, kereskedelmünk előmozdításáról továbbra is lemondunk. S népünk kivándorlásával ezután is csak úgy szaporíttjuk Amerika lakosságát, mint évtizedek óta folyton és állandóan. Sőt még az a rémhír sem keltett sem a delegációban, sem a közönségben nagyobb emociót, midőn a hadügyi tárgyalások folyamán kiderült, hogy a legközelebbi öt év alatt 752 millió korona többletre lesz szüksége a monarchia úgynevezett közös hadseregének, amihez hozzászámítva a rendes évi 420 milliós hadügyi költségvetést, meg a saját honvédségünk rendes szükségletét, a most következő öt évben körülbelül háromezer milliót kell költenünk hadseregünkre. Három milliárd korona kiadás öt év alatt! nem a kultura fejlesztésére, nem a köznyomor enyhítésére, nem a közjólét előmozdítására szánva, hanem a tömeges embergyilkolásra, az özvegyek, árvák és munkára képtelen nyomorékok számának szaporítására! Sajnos, ebben tükröződik a legjellemzőbben civilizációnk, humanizmusunk a huszadik században.

Szóltunk *Kant*-nak az örök béke gondolatát tárgyaló művéről; megérdemli *St. Pierre* apát is, hogy megemlékezzünk *Kantot* majdnem egy századdal megelőző *Projet de paix perpétuelle* című művéről, mely első komoly munkálat volt az örök béke biztosításáról. Ő is pontozatokba foglalta össze a békét biztosító tervezetét. Ő is döntő bíróság ítéletére kívánta bízni úgy a népek háborújának, mint a polgárháborúnak okait. S ha vannak is javaslatainak kifogásolható pontjai: azt a maliciózus kigúnyolást, melyben *Leibniz* és *Voltaire* részesítették, nem érdemelte.¹

Mindenesetre több bölcsesség nyilvánult meg a nemesszívű egyházi férfiú munkálatában, mint Oroszország és Japán összes vezető államférfiában és hadvezéreiben a nem régen lefolyt gyilkos mérkőzésük alkalmával. Mert vegyük csak szemügyre az öldöklő harc eredményét. Oroszország elköltött a hadjáratra 6300 millió frankot, Japánország elköltött öt milliárdon felül. Emellett elvesztettek együttesen körülbelül 300 ezer emberéletet. S ennek az elrémtítő élet- és vagyonpusztulásnak mi lett az eredménye? A cár és a mikádó által szívesen fogadott szövetségi szerződés. Ezt az eredményt milliárdokra rugó vagyonnak s több százezerre menő emberéletnek megkímélésével elérték volna néhány százezer frank költségen a hágai békekongresszus útján is. Vagy megérte az angol-transwali hadjárat azt az öt és fél milliárd frank hadi költséget s annyi derék angol férfiú elvesztésével járó áldozatot, amibe Angliának ez a hadjárat került, azért, hogy lett egy autonóm hatáskörű dél-afrikai federatív republica angol fenhatóság alatt?

Gáncsolhat hát valaki, ha hangosan kiáltjuk, hogy: *parva sapientia regitur mundus!*

Döntő bíróságok — halljuk emlegetni — nem simíthatják el a nemzetek érdekellentéteit, mivel ezek nem vezethetők vissza a jog és jogtalanság alapjára, lévén a különböző nemzeteknél különböző a jog forrása; például a törököknél a Korán, a keresztényeknél az evangélium, az ázsiai népeknél Buddha szent könyvei. De hisz a világ összes nemzetei közt szétszórt zsidók sehol sem kívánják, hogy vitás ügyekben a Talmud alapján ítékezzenek. Nincs tehát semmi elfogadható alapja annak az állításnak, hogy a népek ügyeinek érintkezései nem bírálhatók el csupán juridikai alapon, mint a

¹ Tervezetét részletesen ismerteti *Franz v. Holtendorff: Die Idee des ewigen Völkerfriedens*. Berlin, 1882. 17–29 ll.

házastársak válópereiben is bajos igazságot tenni a codex Š-ai alapján. Ám azért nemzetközileg a törvénykönyvek szerint intézik el a bíróságok ezeket a differenciákat. Így a nemzetek közt felmerülő vitás kérdések is döntő bíróságok útján volnának elintézhetőek.

A lefegyverezés — mondják — nem mozdítaná elő a béke biztosítását, miként a fegyverviselés tilalma nem csökkenti a gyilkosságokat. Én azt hiszem, ez állításnak utóbbi részét a statisztika teljesen megcáfolná. Tehát a mondás csak afféle frázis, mint a fegyveres béke híveinek nagyon emlegetett közmondása: *ha békét akarsz, készülj a háborúra*. Mintha csak azt mondanák: ha biztonságban akarsz tudni vagyonodat, bízd őrizetét a tolvajokra.

Az évről-évre fokozódó fegyverkezés, azt hisszük, jobban fenyegeti a békét, mint a lefegyverezés. Éppen úgy, mint a kötekedő embert könnyebben bátorítja vakmerő támadásra a zsebben hordott revolver vagy a csizmaszárba dugott éles kés, mint az üres marok. Az általános hadkötelezettség, az új idők ez egyik legbarbárabb intézménye tehát az állandó békének egyik legfenyegetőbb e-zköze, mely fokozza a háborúra való elhatározás lehetőségét. Amellett nagy hátrányára van a kulturának is, melyet a hadsereg különben sem becsül meg értéke szerint, miként erről engem „békében és háborúban“ szerzett saját tapasztalataim győztek meg.

Hogy háború nélkül rothadásnak indulna a világ — miként *Moltke*, a híres hadvezér, írta *Blunischli*-hoz, a nagy jogtudóshoz ítéztett egyik levelében — nem tudjuk elhinni. Rothadás a pusztulásnak jele; pusztulás pedig a háború nyomán jár, mely hetek, hónapok alatt lerozsolja azt, amit az emberek évtizedek, talán évszázadok alatt alkottak.

Nem tudunk róla, hogy a világtörténet melyik hadjárata hozott létre nagyszerű képzőművészeti alkotásokat. De azt tudjuk, hogy a világ legszebb fresco-festményének, *Lionardo* Utolsó Vacsorája pusztulni indulásának *Napoleon* katonái voltak az okozói. Azt is tudjuk, hogy a spanyol katonák lovaikat kötötték a világhírű cordobai mecset jaspis és porphyr oszlopaihoz és lovaik patkói taposták szét a mecset művészi mozaikjait, melyeknek ma minden darabkája értékes emléke az egykori arab—mór műízlésnek. Valaminthogy saját hazánk történelméből is tudjuk, hogy *Mátyás* királyunk híres könyvtára mint összes kulturális régi emlékeink, a pusztító török hadjáratoknak estek áldozatul. Mert a háború a rombolásnak, pusztulásnak okozója, az alkotásé pedig a béke.

Sokan keresték már a világbéke biztosításának módjait és a háború okait. Nagy irodalma van már e kérdések feszegetésének. *H. Grotius* híres könyvében¹ még a régi világ és a középkor eseményeit — amelyeken ma már túl vagyunk — tekinti a háborúk okaiként; ilyenek: visszautasítása a női kéréseknek, a meglevónél jobb országok megszerzésének vágya, az állami kormányzattól való megszabadulásnak óhaja, az általános függetlenségre való törekvés. *Paul Leroy-Beaulieu*,² aki az emberiséget fenyegető három veszedelmes járványt ismer: *a pestist, az éhhalált és a háborút*, melyek közül az első kettőt a tudomány és a humanitás által már legyőzhetőnek tekinti, még csak az utolsót, *a háborút*, ezt a csupán az emberi akaratban gyökerező veszedelmet találja legyőzhetetlennek, sőt akként látja, hogy mindegyre erősödik. Míg ez a jeles szociologus csak három okot lát a háborúra, ú. m.: a nemzetiségek elnyomását, a diplomaták fondorlatait, a fejedelmek kalandos vállalatokra irányuló ambícióját, honfitársa: *Laveleye*, a lelkes békeapostol, 12 oly időszerű okot sorol el, amik könnyen háborút idézhetnek fel. Ez okok között vannak valóban nehezen lektüzdhetők, mint: a hódításvágy, a vallási és nemzetiségi eltérések, az idegen államok belügyeibe való beavatkozás, a gyarmatpolitika. De hogy ezek között még a nemzeti hiúságnak is ott kell szerepelnie — amit szeretnek point d'honneurnek nevezni — ez már valósággal nagy emberi gyöngeségre vall.

Az ismert francia szellemességgel megírt könyv,³ melyben *Laveleye* oly részletesen foglalkozik a háború okaival, egyszersmind alaposan kifejti, miként volna a háború nemcsak korlátozható, hanem megszüntethető. Három intézményre volna szerinte szükség: 1. nemzetközi kodexre, 2. nemzetközi bíróságra, 3. nemzetközi végrehajtó hatalomra. Igaz, hogy ez intézmények megalkotása végtelenül nehéz dolog a nemzeti hiúság s a nemzetek közti versengés miatt. A magyar békeapostolnak, gróf *Apponyi* Albertnek ezidei amerikai körútján a világbékéről tartott beszédei is hangoztatják a nemzetközi parlament kivihetlenségét, mert az szerinte is a nemzeti szuverenitásba ütközik, de talán még sem kivihetetlen, csak nagyon nehéz. Ám az egész világra áldásos hatású intézmény megalkotásáért a legnagyobb nehézségektől sem szabad visszariadnunk.

¹ *De jure belli et pacis.*

² *Paul Leroy-Beaulieu: Recherches économiques sur les guerres contemporaines.*

³ *Émile de Laveleye: Des causes actuelles de guerre en Europe et de l'arbitrages.*

Ha sikerült egy századdal ezelőtt az 1815-iki szt. szövetséget létesíteni az uralkodói jogok legitimitásának biztosítására, bizakodnunk kell, hogy sikerülni fog a nemzetek örökös békéjének biztosítására szolgáló még szentebb szövetséget is létrehozni. E bizakodásra ösztönözhetnek bennünket az olyan nyilatkozatok is, a minőket mostanában hirneves amerikai polgárok tettek, akiktől pedig az örökös béke hiveinek sok várni valójuk van. *Carnegie*, a ki ez évben tett félmillió alapítványt a világbéke javára, mondta: azt hiszem, hogy a béke uralmának küszöbére értünk és az 1911-ik évben fog szilárd alapot nyerni az a kor, amikor az emberek nem ölik többé egymást, mint a megvadult állatok. *Bryan*, a demokraták volt elnökjelöltje ez év legsürgősebb feladatának azt tartja, hogy szerveztessék a nemzetek közti bíróság a nemzetközi vitás ügyekben való döntésre. Az Egyesült Államok társadalmi életének egyik vezető férfia: *Martin* Frigyes így szólt: A legkomolyabb probléma, mely sürgős megoldásra vár, a nemzetek és az osztályok közt való harc és a szegénység ellen folytatott háború. Mert a kétezeréves keresztény kultúra ellenére is a mai civilizációt a dreadnaughtok és a gépfegyverek uralják. Minden bajt, gondot levenne a vállunkról a nemzetközi békebíróság eszméje. Ha ez meglesz, a világ civilizációja az igazságra lesz alapítva, a fejlődést az igazság fogja irányítani dreadnaughtok helyett.

E nyilatkozatokkal szemben a komoly időszaki magyar sajtóban olvashattuk mostanában, hogy „az állami rend tentartása, a munkafelosztás biztosítása, a munka fokozása és az egész műveltség fejlesztése csak a fegyveres erőben, az erőszakban birják biztosítékukat, . . . hogy a békés életmód mindig maga után vonta az államnak és a műveltségnek halálát.“ Azért „folytassuk tovább is még fokozottabb mértékben a hősök és nemzeti ideálok kultuszát, legyen célunk a béke, de fegyverkezzünk állig.“¹ Egy másik, szintén bő forrástanulmányon alapuló komoly dolgozat hirdeti, hogy „a jog alapján államokat teremteni és megszüntetni nem lehet, ez a belső érdemesültség és a külső erő, a hatalom műve. A jog uralmával ki lenne zárva a tényleges érdemesültség érvényesülése. A nemzetközi élet értéktelen, kihalt szervezetekből állana, ami további hatásaiban az *emberi* színvonalának sülyedésére vezetne és egészségtelen állapotot szül-e. A pacifismus tehát antimorális.“²

¹ *Jankulow* Boriszláv a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 1911. jan. füz.

² *Pasteiner* Iván a *Cél* 1910. 3-ik füz.

Egészen természetes, szinte specialis magyar felfogás a fegyveres erő hatalmaskodásának védelme nálunk magyaroknál. Hisz a mi történelmünk nemzeti vonásai közé tartoznak az olyan jelenségek, mint a XIV-ik századbéli *Trencsényi Csák Máté* viselt dolgai, aki nemcsak korlátlan hatalmú rabló lovagként élt várában, hanem fegyveres sereget vezetett souverén ura — királya ellen is. Vagy nem hasonló módon járt el a XVIII-ik század elején báró *Wesselényi* Miklós, Zsibó ura, aki ágyukkal felfegyverzett lovas és gyalog csapatokkal támadta meg a szomszédját s foglalta el annak gorbói várát. És nem emlékszünk-e mindnyájan a néhány hét előtt lefolyt cseklészi romantikus lovagi kalandra, a melyben most a XX ik században gróf *Eszterházy* Károly fegyveres szolgasereggel vette birtokba erőszakos módon a családi kastélyt és birtokot. Igen! nálunk energikusabb munkára, szívósabb kitartásra van szükség a nemzetközi béke biztosítása végett, mint másutt, mert nálunk szívósabb a ragaszkodás nemcsak a dicséretes ősi erényekhez, hanem az elavult s a huszadik század gondolkodásával már meg nem egyező intézményekhez is. Ne feledjük, hogy a párbaj mániája sehol a világon nem dühöng annyira, mint nálunk, a világ egyik legverekedőbb nemzeténél. Pedig ha karddal szereztük is meg országunkat, nem karddal tartjuk meg, mint sokan hirdetik, hanem — okossággal.

A fegyverkezés állandó fokozásában és nem az ország megtartásának, védelmének legbiztosabb eszközét látom, ellenkezőleg a legnagyobb kockázatát, mert már-már annyira jutottunk, hogy nyakig fegyverben állva kell majd néznünk, miként buknak el az országok az állami bankrótban.¹ És mi veszedelmes közelségben vagyunk a bukást jelző lejtő széléhez. Ne feledjük, hogy Európa államadóssága 25 év alatt 1888-tól 1908-ig 107 milliárd frankról felemelkedett 151 milliárdra (41%-al) s benne Ausztria és Magyarország adósságának szaporodása 4 milliárd és 5 milliót tesz ki. Szinte ijesztően gondolunk az éppen egy évszázaddal ezelőtt 1811-ben történt pénzdevaluációra, amikor a pénz értéke egy ötödrésze szállt le. Micsoda rémületes évszázados jubileum előtt állunk!

¹ Nagy megnyugvásomra szolgált, midőn e sorok megírása után olvastam a lapokban, hogy a jelenlegi angol külügyminiszter, Sir Edward Grey az angol parlamentben tartott beszédében így nyilatkozott: «A fegyverkezések terhe nagyobb veszedelem, mint maga a háború, mert a békében való elvérzést jelenti.»

Sok akadály, nagy nehézségei vannak a nemzetközi béke biztosításának. Naivság volna kicsinyelni őket, de biztató jelenségek is vannak, amelyek reménykedésre jogosítanak. Ha a háború, miként a hadvezérek ismételtetik, pénz, pénz és pénz kell, a békére is iparkodjunk pénzt szerezni. *Carnegie* már jó példát mutatott milliós adományával, kövessék őt a *Rockefeller*-ek, *Pierpont Morgan*-ok és a többi amerikai milliomosok s álljanak melléjük az európai milliomosok és lesz a béke számára is pénz s így több sikerrel folytathatja a harcot a háború ellen. Álljon talpára a társadalom s háritsa el az útból azokat az apró akadályokat, amelyek csoportosan nagy gátjai, erős nehézségei a békének. Foglaljon állást a törvényhozás, a társadalom a felekezeti elfogultság leküzdésére, a vallási surlódások megszüntetésére, a házasságok akadályainak elhárítására. Mi értelme van a katonatisztek házassági kauciója fentartásának? Lehetetlenné kell tenni a párbajt törvényhozási és társadalmi intézkedésekkel. Iparkodni kell a nemzetiségi viszályok megszüntetésére, a faji eltérések kiegyenlítésére és ezzel a *panszláv*, *alldéutsch* és hasonló barbár jelszavak s a velök járó brutalitások elnémítására.

Épen ez év közepére van összehíva Londonba a nemzetközi népfaji kongresszus azzal a célzattal, hogy érintkezést keressen, kapcsolatokat létesítsen Nyugat és Kelet különböző népfajai között. Lesz-e és mennyi eredménye a kongresszus tanácskozásainak, ki tudná előre megmondani? De már az is sokat jelent, hogy a különböző népfajokat szétválasztó korlátokat megkezdik lebontani. Nagy eredményeket nem várunk ez első kongresszustól, de mindenesetre ez is egy lépés lesz előre a világbéke biztosítása felé, mert hangoztatni fogja az emberiség szolidaritásának szükségét, a nemzetek és népfajok összetartozását.

Az egész világtörténeten keresztül húzódik a népfajok harca. A fehér ember már már kiirtotta a vörösbőrű indiánokat, tengernyi vér ömlött a fehérek és szerezsenek közt folyt gyilkos hadjáratokban, ma a sárga veszedelem rémhíreivel fenyegetnek bennünket. Valóban itt az ideje, hogy új, humánusabb és igazán művelt jelszót proklamáljunk, azt, hogy: *mindnyájan testvérek vagyunk!*

A nagy francia forradalom által proklamált *liberté, egalité, fraternité* jelszavaiból még az azokat hirdető nemzet körén belül sem sok valósült meg, csak jelszónak maradt meg. Érvényt kell immár szerezni nekik világszerte. Mert a vérkeveredés, a fajok ösz-

szvegyülése életre kelti az egyenlőséget és testvériséget, ezek létrehozják a szabadságot és biztosítják az emberiség örökös békéjét. „Tehát a keveredés — írja *Gobineau* — a keveredés mindenütt, az állandó keveredés a nagy társadalmaknak a hatalmas civilizációnak legvilágosabb, legbiztosabb, legtartósabb műve.“¹

Valami végtelenül megalázót és megszegyenitőt találok abban, hogy a húszadik század kulturemberét szuronyok, géppuskák, gyorstüzelő ágyuk, torpedók, dreadnaughtok, dinamitpatronok, melinit és ecrasit bombák tartásáért és riasztságáért el embertársainak tömeges gyilkolásától — csak azért, mert azoknak más színű az arcuk, ferde metszésű a szemük, gyapjas a hajuk. Vagy ha ez a külső eltérés nincs meg köztük, akkor azért, mert más nyelven beszélnek, vagy más szertartást követnek istentiszteletüknél. Igazán jogosulatlanul látszik a hivalkodás fejlett kulturánkkal, mert nagyon sok még a barbárság közöttünk. Érezzük, hogy sok előmunkálatra van még szükség. Miként *Kant* sem sorolta még korának lehetőségei közé az örök békét, hanem csak mint célt jelölte meg, mely felé haladni kell a tökéletesedő emberiségnek, úgy még ma sem beszélhetünk közeli sikerről. Nem élünk illúziókban. A ma még uralkodó állapotoknál fogva nem kecsegtetjük magunkat hiú ábrándképekkel, de erősen él bennünk a nemzetek közti béke lehetőségének, megvalósíthatásának eszméje. Reménykedünk. Meg vagyunk győződve, hogy elkövetkezik az idő, amikor lehetlenné lesz a háború. Nem a szociálizmus, nem az anarchizmus fogja lehetlenné tenni, hanem más három tényező fogja, véleményem szerint, legyőzni a háborút: 1. a népek anyagi kimerülése, mert a minden józan mértéket túlhaladó fegyverkezés már is csőddel fenyegeti az államokat; 2. a természettudományok szédítő haladása, mely a végletekig fogja juttatni a pusztítást és rombolást; 3. a kultúra folytonos és szakadatlan fejlődése, mely utóvégre mégis csak le fogja győzni az állatot az emberben. „A háború nem azért fog véget érni, mert *kegyetlen* — mondja *Anatole France* a Tolstoj felett tartott emlékbeszédében — a természet maga is érzéketlen és kegyetlen és mi tőle függünk. A háború nem azért fog megszűnni, mert *igazságtalan*; semmi sem bizonyítja, hogy az igazságról és a jogról alkotott eszméink valaha meg fognak valósulni. A

¹ *Essai sur l'inégalité des races humaines* par le comte de Gobineau II. 556 l.

háború véget ér, ha majd megszűnnek hatni azok a politikai és társadalmi okok, melyek lehetségessé és szükségessé tették: az autokrácia, az ipari versengés, a dolgozó osztályok elnyomatása.“

Erős tehát a meggyőződésünk, hogy be fog teljesülni a francia polgárkirálynak tett az a jóslata: „Je suis persuadé que le jour viendra ou dans le monde civilisé on ne la (la guerre) fera plus.“

Dávid Ferenc és kora.

Írta : Dr. Borbély István.

(Folytatás.)

A könyvharcot is ők kezdik. Szegedi Kiss István az első, ki „Associatio vera de trinitate“-jában megtámadta az unitáriusokat. E támadás csak kis körben keltett feltűnést, t. i. csak azok között, kik e munka kéziratát ismerték, mert csak négy év múlva került nyomdába, Skarica közbenjárására Genfben. Dávid az érdemleges mérközést siettetendő, 1569. aug. 20-án Gyulafehérváron megjelent „Prédikációs könyve“ alapján „De regno Christi“ címmel új munkát bocsátott közre. Ezt követte a „De regno Antichristi“, mely Jakab Elek összehasonlítása szerint sok helyen szöszszerinti idézet Servetónak Restitutio Christianismi c. munkájából. Servetóról ez alkalommal Basilius s egy Névtelen dicsérő költeményt is írt, őt martyrnak s a megkövezett István vértanú társának nevezvén. Ceglédi s Károlyi nem késték Basiliust e kifejezésekért megdorgálni. Melius Dávid könyveire az 1570. jul. 26-ki csengeri zsinaton ígért feleletet. Dávid a neki megküldött meghívást a fejedelem utasítására nem fogadta el. Melius fájdalommal vette ezt tudomásul, aztán — ügyét nem téve függővé a blandratisták megjelenésétől — határozatot hozatott ellenük, kik „nyelveket nem tudnak, a forrásokot nem ismerik s céljokhoz képest elferdítik“. Végzésüket kinyomtatták s Meliusnak 3 új művével, valamint Béza levelével együtt elküldötték János Zsigmondhoz megismerés végett. Dávidék „Responsio Pastorum ac Ministrorum Ecclesiarum in Transylvania“ című könyvvel feleltek ez iratokra. A csengeri Confessiot a kálvinisták külföldre is elküldték, így kapta meg azt Beza Skaricától s írta a „Dialogi Graeci Athanasii“ munkáját az unitáriusok ellen, ígérve Skaricának, hogy egyházának érdekében mindig szívesen áll rendelkezésükre. A további külföldi segítségre azonban ezuttal nem volt szükség, mert a magyar kálvinista írók meglepő termékenységet mutattak. Károlyi Péter „Brevis erudita et perspicua explicatio“ és „Az egy igaz Istenről és a Jézus Krisztusnak Istenségéről és Fiuságáról való

könyv“-ekkel; Hellopeus „Tractatus“-ával hadakozott. Mindkettőjüknek előbb Sommer, majd Dávid felelt. Jelentősebb volt Melius munkássága, ki három könyvet írt. „Az egész szentírásból való tudomány“ és a „Principia“ címűek Melius régi módszere szerint készültek. „Az igaz szentírásból kisedett ének“ „Az Hunyadi János éneke“ nótájára azonban új, mert Meliusnak első verses irata igaz, hogy csak részben eredeti, mivel „Az egész szentírásból való igaz tudományának Dávid Dehortatio et descriptio Dei tripersonati-ja mintájára készített versbeszédése. Hangja a megszokott sértő, mint ez alkalommal a Károlyi prédikációjáé is.

A csengeri zsinatra nem mehetvén el, Dávid a szept. 5-re összehívott marosvásárhelyi zsinaton kívánt Meliussal mérkőzni. Sajnos, e zsinatról a vitapontokon kívül semmi értesítésünk nem maradt. A következmények azonban azt sejtetik, hogy ez alkalommal új ellenfél is jelentkezett a római hitűekben. Különben nem tudnók megérteni, miért kellett 3 könyvet is írni ellenök. Egyik volt a Sommeré („Theses“), másik a Dávidé („Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről és a pápa Antikrisztus majmozásáról“), harmadik a Heltaié („Háló“). Az utóbbi kettő fordítás.

E könyvek megjelenésével egy, küzdelmekben, eredményekben gazdag korszak zárult le. Nevezhetjük az unitárius egyház megalapítása idejének, hiszen úgy látszik, hogy az ötven évvel előbb megindult reform-mozgalom ebben fog elcsendesedni; de nevezhetjük az egyházi élet kialakulása korának is. Sőt valójában ez helyesebb elnevezés is.

Az erdélyi reformáció kezdetben egészen politikai jellemű volt; ha valaki azt mondotta, hogy ő lutheránus, hát akkor biztosan lehetett tudni, hogy egyszersmind Habsburg-párti szász is. Később az önálló nemzeti fejedelemség hívei külön szervezkedtek Izabella és Martinuzzi körül. A politikai szervezkedésnek ez idejét a lutheránus üldözés jellemezte. Ferdinánd és Castaldo politikája Martinuzzi meggyilkoltatásával megszüntette a protestáns írtást, hogy — akaratlanul bár, de — megteremtse a magyar nemzeti protestántizmust. Annak a kezdetben is nagyfontosságú politikai akciónak, mely az új hitet magyar aspirációkkal szőtte keresztül, vallásos téren Dávid Ferenc, az első magyar lutheránus, majd pedig erdélyi kálvinista püspök volt a vezére. A vallásos élet fejlődése még ekkor sem ért el addig a pontig, ahol a politikától függetlenül lehetne volna magát. Magyar lutheránus, majd pedig később kálvinista lenni még mindig csak annyit jelentett, mint ábrándos

szeretettel védni az ősi hont; annyit jelentett, mint magyarul magyar érzéssel imádkozni a magyar hazáért. Bármily magasztosnak is találjuk ez állapotot, lehetetlen azt hinnünk, hogy a vallásos hitélet ebben a szerepében végső célját valósította volna meg. Nem hihetjük ezt már azért sem, mert ez a hit külsőségeiben, szertartásaiban s dogmaiban még mindig tulsokat megőrzött a római egyház ceremóniáiból; többet, mint amennyi a század puritán gondolkozásával összefért volna.

Az általános fejlődés keretében az unitárizmus valódi jelentősége épen az, hogy a hitéletet lehetőség szerint elkülönítette a politikai tendenciáktól. Mihelyt félreérthetetlenül kialakult ez a cél, magában az antitrinitárizmusban is ellentétek kezdtek mutatkozni. Az ellentéteket e mondás mutatja legfrappánsabbul: két kard nem fér meg egy hüvelyben. Az egyik kard pediglen Blandrata, a másik Dávid Ferenc volt. Dávid vérbeli magyar, ki abban a városban nőtt fel, melyben most reformátor; összeköttetései révén előkelő társadalmi tényező, hivatala szerint bejáratos a fejedelemhez. Blandrata idegen föld szülötte, ki más tradíciók között ismerte meg hazáját; mint orvos, igen népszerű, épen ezért a legmagasabb rangúak is szívesen látják. A munka fele részében kiegészítették egymást. Blandrata a főurak pártfogását nyerte meg s biztosította; Dávid az elveket képviselte. *Blandrata egyházat alapított, Dávid hitvallást.* E kölcsönös kiegyenlítés addig, amíg semmiféle külső akadály nem került utjába, a legbékésebben folyt.

Azonban mire a „Háló“ megjelent, az, kinek akarata folytán megjelent, meghalt. II. János, Erdély fejedelme, 1571. március 14-én, négy nappal a speyeri szerződést megerősítő okmányok kicserélése után megszűnt élni. Dávid, Blandrata s az újonnan alakult unitárius egyház fájalmához csak Békés Gáspáré volt fogható. „Azokkal a könnyekkel, melyeket Erdélyből távozásakor urától búcsúzva hullatott, méltán sirathatta eljátszott szerencséjét is. Hatalma, mely ura kegyéhez, mint repkény a fához, volt növe, összeomlott“. Március 20-án a fejedelem halála még nem volt köztudomású, maga Békés is csak e hó 27—28-án értesülhetett arról. E titkolózásnak az volt az oka, hogy Békésnek ellenében Somlyai Báthory Istvánnak megválasztását akarták előkészíteni. János Zsigmondot május 23-án helyezték sirboltba. Temetése — mint Bethlen és Forgách emlékezetül hagyták — díztelen, de egyszerűségében is megható volt. Siri beszédet Sommer János mondott felette, míg egy ország s

egy hitfelekezett könnyezett. Másnap a rendek „alig valának együtt: ime minden további vita és szó nélkül kikiálták Báthory Istvánt vajdának“.

A történetírás e fejedelemválasztással kapcsolatban a legkedvezőtlenebbül nyilatkozott Békés egyéniségéről. Elbukása e vádakból kétségtelenül sokat tett jogossá. Azonban a való tények igazságos figyelembevétele általánosságban inkább igazolja Békést.

Erdély történetének elmondását ott hagytuk el, hogy Békés portai követségének sikere — akaratlanul bár, de — két évig börtönbe juttatta Báthory Istvánt. Említettük azt is, hogy Miksa császár, leleplezendő János Zsigmond család politikáját, közölte a szultánnal a szatmári békepontokat. A meglepetésében fölingerült szultán tüstént számon kérte e csalfaságot. A fejedelem személyesen s azonnal akarta megbizonyítani ártatlanságát, de Szolimán haladékot adott a következő tavaszig. 1566 junius utolsó napjain Zimonyban a személyes látogatás minden kétséget eloszlatott s a szultán e szókkal búcsúzott a fejedelemtől: „Kérjed az Urat, hogy győzelmet adjon, mert elvégeztük, hogy három annyival nagyobbá tegyünk, mint vagy“ Ez a nem várt eredmény elbizakodottá tette Békést s mint meglátjuk, vesztére. Történt ugyanis, hogy Mehemed nagyvezér arra kérte az ifjú királyt, látogatná meg őt is sátorában, mint fiú atyját, mert beszélni óhajtana vele; ő látogatná meg, ha törvényük és vallásuk nem tiltaná. A fejedelem egész tanácsa helyeselte ezt, csupán Békés ellenezte, nem tartván azt a királyi méltósághoz illőnek. János Zsigmond egyéni hiuságának hízelt a Békés ellenvetése s ő, ki „körömnnyire sem tért el Békés akaratától“, nem a többi tanácsurakra, de Békésre hallgatott s a követeket azzal küldte vissza, hogy óhajtja ugyan a találkozást, de úgy, hogy az nyílt mezőn lóháton történjék meg. A nagyvezért sértette a visszautasítás s mogorván csak annyit felelt, hogy arra nincs ideje.¹

Ha a fejedelemnek maradt még reménye a porta jóakarátában, Békés Gáspár e naptól kezdve elveszettnek hihette azt. E gondolatát kiváltképen az erősítette, hogy Szolimán Szigetvár alatt meghalt s az új szultán, Szelim, noha atyjához hasonló oltalmazóul ígérkezett, valójában teljesen közönyösen nézte Erdély sorsát.

Békés, látván az idők fordulását, hozzálatott a magyar nemzeti politika régi törekvésének, a nemzeti királyság helyreállításá-

¹ Ez epizód leírása a forrás megjelölésével *Szádeczky* : Békés G. 12--13. l

nak megvalósításához. Szándéka nem volt kevésbé merész, mint egykor Martinuzzié. Azt akarta, hogy Felsőmagyarországot lázadásra bírja s a császári fennhatóság alól kiszakítva, Erdélyhez csatolja. Azonban a porta hallani sem akart e szándékról, mert úgy vélte, hogy a megerősített Erdély majd a töröknek is ellensége lesz. Főleg Mehemed nagyvezér izgatott a divánban a fejedelem s a magyar urak fellázítója, Békés Gáspár ellen; kit „gaztetteiért méltó büntetéssel“ akart lakoltatni. S mert ezt maga nem tehetette, titokban figyelmeztette Miksát az ellene készülő veszedelemre. Miksa az 1569-ki országgyűlésen Dobó Istvánt és Balassa Jánost — a Békés szötte összeesküvés két főemberét — bosszúból elfogatta.

Az ingerültség ez események következtében Erdélyben is nagy volt; mindenki Békést vádolta, mert úgy érezték, hogy a haragos porta és még haragosabb császár Erdélyen fogja haragját kitölteni. E viharhullámos idők legválságosabb napjaiban szabadult ki hosszas fogságából Báthory István (és az érte küldött Kendy Sándor). Általános volt a lelkesedés, mellyel itthon fogadták. Neki semmi része az utóbbi évek eseményeiben, különben is elsőrangú birtokos, nagy összeköttetésű főúr s személyes tulajdonai révén sokak előtt a jövő embere. Báthory nem késett megragadni minden alkalmat, mivel Békés elleni gyűlöletét kifejezhette. Ezt tennie könnyű volt. Épen csak a portához kellett fordulnia: Mehemedben kész barátára lett.

Csakhogy Békés sem volt tétlen ezalatt. Előbbi terve meghiúsulván, most azt határozta el, hogy a fejedelmet kibékíti a császárral s német hercegnőt szerez neki feleségül. Az, hogy János Zsigmond megnősüljön, a rendeknek is régi és megokolt kívánsága, hiszen ő utolsó sarja családjának s a mostani zord időkben föl-áldozni Erdélyt egy új család hatalmi érdekeinek, kevesek előtt lehetett kívánatos.

Nagyobb akadályba ütközött a német hercegnő-választás. Itt már kardinális elv forgott kérdésben. Erdély a legutóbbi időkben török barátságon élt, a török segedelme védte területi épségét s ha e tekintetben panaszra mégis volt ok, az lehetőleg aránytalanul csekély volt a német dulasokhoz képest. Különben is a török pártfogás politikailag nem volt oly veszélyes a magyar államiságra, mint a németé. A mohammedánizmusnak a hadi és békés állapotról szóló törvényei egy mozlím és nem mozlím nép közt csupán adófizetési viszonyt ismertek el.¹ Következőleg, ha Erdély pontosan

¹ *Salamon F.*: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 87. l

beszolgáltatta az adót, belügyeit saját tetszése szerint intézhette, a szultán hatalma csupán a közakarattal választott nemzeti fejedelem megerősítésére szorítkozott. Ezzel szemben a császár — most már hozzá tehetjük, hogy a Habsburg vagy azzal rokon családból való feleségért — a választott fejedelem helyére saját tetszése szerint kinevezendő kormányzó vajdát kért. Tudva pedig azt, hogy a vajda Erdély önálló alkotmányának legfőbb őre, a hatalom legfőbb birtokosa: a császári óhajt elfogadni ugyanannyi volt, mint lemondani Erdély önálló nemzeti államiságáról. Így állítva szembe a török és német pártpolitikát, lehetetlen azt nem mondanunk, hogy csak az előbbinek volt jogosultsága. És mégis azt látjuk, hogy Erdély vezér-diplomatája — mint egykor Martinuzzi — német-barát politikára tért át. Kell, hogy legyen ennek valami erősebb oka, amit a fölszín mélyen eltakar. Saját fejedelemségének előkészítése bizonyára nem, hiszen akkor nem fáradt volna oly nagy buzgalommal a fejedelem megfeleségesítésén. Különb is, ha egyéni önző céljainak akarja fölhasználni állását, azt bizonyára sokkal előbb kezdi. Békés Gáspár németes törekvését a történetírás ép oly kevéssé vádolhatja nemzetietlenséggel, mint kiváló elődjét, Martinuzziét. A török ellenes politikájának okát, egyszersmind igazolását a mohammedánizmus lényegének ismerése adja.

Az ozman birodalom állami rendszere azon a prófétai kijelentésen épült föl, hogy az egész emberiség vagy igazhitű muzulman vagy pedig hitetlen gyaur; a hitetlenek ipso facto ellenségei az igazhitűeknek, ezért a próféta követőinek kötelességük irtani a pogányokat. Ez másképen annyit is jelentett, hogy „amint az égben csak egy Úr van, úgy a földön is csak egy lehet: a próféta“. A török háborúk célja tehát nem csupán térítés, hanem egyszersmind hódítás is. A Korán azonban nemcsak előre szabott irányt, de hátra is, kijelentvén, hogy bármely meghódított területről csak az élet árán lehet lemondani. A törökök minden elfoglalt nagyobb városban templomot építettek vagy alakítottak át s inkább készek voltak elveszni, semhogy föladás, csere, árulás vagy bárminő jogon vérontás nélkül elhagynák azt. A török hódoltság tehát azt jelentette, hogy a szultán fennhatósága alá tartozó területek örök időre elvesztek. S ha legalább keresztény uralom alá kerültek volna! Nem szükség részletesen fejtegetnünk, mit jelentett a hitújítás korában nem keresztény fönnhatóság alá tartozni.

Ezzel szemben a Habsburg-párti politikát mi sem jellemzi

jobban Illésházy nádor e szavainál, melyeket Bocskay Istvánnak írt volt: „Sohasem tetszett nekem és most sem tetszik, hogy a török igától mentes országot kétfelé szaggassuk. Ha két birodalmat csinálunk egy helyett, azzal még annál is erőtlenebbé tesszük, mint a minő jelenben. A fejedelmek meghalnak, de az országok megmaradnak. Ha Magyarországon két libera electio van, ha Magyarország egy királyt választ, Erdély meg egy másik fejedelmet, akkor vész el hazánk még a mostaninál is jobban“. Vagyis a német politika — azon kívül, hogy keresztény uralkodó főségét jelentette, egyszersemind — a török hódítás által részekre szakadozott magyar haza egyesítését célozta. Ez volt az az alapgondolat, amelyért egykor elvérzett Martinuzzi s majdan a diadalig még oly sokan áldozatul estek!

Hogy Békés politikai programja államférfiúi hozzáértéssel volt kigondolva, abban semmi kétség; azonban volt annak egy nagy gyöngesége is. Vagy talán nem is a programmé volt a hiba, hanem inkább a Békés egyéniségéé: nem rendelkezett elég kormányzói, hogy úgy mondjam, uralkodói rátermettséggel egy ily monumentális terv megvalósításához. Sem Martinuzzi ravasz erélye, sem Báthory Istvánnak pártot szervezni tudása nem volt meg Békés jellemében. Tőle mindenki félt anélkül, hogy szerették volna. Már pedig ily nemzetépítő munkában tömegrészvét nélkül egyetlen lépést sem lehet tenni.

Az elmondottak nem csupán megmagyarázzák, de egyszersemind igazolják is azt, a miért Békés Gáspár és politikája népszerűtlen volt. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy senki sem akart segíteni annak megvalósításában.

(Folytatjuk.)

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Fitz József: Brassai Sámuel. Monográfia, Budapest, 1911.

E monográfia írója arra vállalkozott, hogy megrajzolja Brassai szellemi arcképét úgy, amint az emberek tudatában és a tudomány történetében él. De mincáját az elején meg kell állapítanunk, hogy nem gondolta meg, mit birnak meg vállalai. Igyekezett tájékozódást szerezni abban a nagy időre és széles területre kiterjedő irodalomban, amely a Brassai neve körül évről-évre felhalmozódik. Ez az igyekezete meglehetősen sikerrel is járt, de ekörüli buzgósága elfeledtette a földolgot, t. i. magának Brassainak munkáiba való szerető és elmélyedő tanulmányozást.

Innen van az, hogy Brassairól nem kapunk hű és egységes képet; csak mozaikdarabokat, melyeket az eddigi Brassai-kutatók, egyik egy, a másik más szempontból már megalkottak. S innen van az is, hogy a monográfia-író forrásai itt-ott túlzásokba, másutt ellenmondásokba vezetik, melyeket a könnyen, gyorsan, elevenen dolgozó és szellemesen író szerző nem vesz észre.

Aki Brassait érdeme szerint méltatni akarja, aki a tudományok fejlődésében ki akarja neki jelölni az igazi helyét s itt akarja őt megérteni és velünk is megértetni s történelmi nagyságában előnkbe állítani, annak egynehány tudomány területén feltétlenül otthonosnak kell lennie s olyan tájékozottsággal rendelkeznie, aminő napjainkban mind ritkább és ritkább lesz s maholnap csak tudománytörténeti kuriózum-számba megy. Ez természetesen nem megrovás akar lenni, hanem megállapítása egy ténynek, amely a bírálat hangját s a követelmények színvonalát mérsékelni alkalmas.

Fitz nem jut új eredményekre, de összedi s élvezhetően — nem szakemberek, hanem a nagyközönség igényeinek megfelelően — feltalálja azokat az értékes gondolatokat, melyeket Brassai elméje telmelt — a maga korában mindenkéül észrevétetlenül s melyeket Brassai-

kutatók már észrevettek és megállapítottak. Itt is ismétlődik a magyar tudósok az a keserű sorsa, amelyről már Brassai is panaszkodik, hogy gondolatai egy időre eltemetődnek s mikor majd a külföld felfedezi s értékelni kezdi azokat, akkor mi is észrevesszük s kezdjük sejteni nagyságát nem az élőknek, hanem a halottaknak.

Ime egy pár ilyen Brassai-termelte gondolat, amely haladást, korszakos fordulót jelent a tudomány történetében. Fechner induktív úton (*Aesthetik von Unten*) nyert eszthetikai elveit (1876) Brassai már 1832-ben kifejtette. A nőknek egyetemre bocsátását először Brassai sürgeti. Az utókor ime igazat adott neki. A módszerről szóló dolgozataiban s iskolai könyveiben több ízben fejtegeti, mennyire visszaeső dolog, pl. a geográfia tanítását ezzel a kérdéssel kezdeni: mi a geográfia? Definiciókat adni csak akkor van helyén, mikor abba az ismeretkörbe tartozó tudnivalókat már közöltük. Ez a gondolat még nem tört eléggé úttá magának, de mind szélesebb körben terjed helyességének belátása. Az élnyelvek tanításánál használt u. n. direkt módszer ma már általánosan ismert. De kevesen tudják, hogy Viëtor, aki 1882-ben kezdi hirdetni, Brassaitól tanulta s több alkalommal hivatkozik is rá. Most már talán elfogadjuk az ő elveit — német kézből? 1837-ben „Az idő s a nemzeti karakterek befolyása a história írásra” címen tanári székfoglalót tart s ebben a sokkal későbbi milieu-elmélet alap gondolatait megtaláljuk. Az induktív módszer s a szemléltetés állandó alkalmazását oly időben sürgeti és hangsúlyozza, amikor irodalmunkban nyomát is alig találjuk e gondolatoknak. S végül mit mondjunk a magyar nyelvtudomány terén elért valóban korszakos eredményeiről, melyeket a nyelvészet csak még most kezd igazán elismerni és értékelni?

Fitz rámutat, hogy Ricardo nemzetgazdaságtani hatása nálunk először a Brassai szerkesztette Vasárnapi Újságban és a Bankismeretben nyilatkozik. Hálás kérdés lett volna ezt a hatást nyomról-nyomra követni s kimutatni esetleg azt is, hogy mit tanult Brassai Széchenyitől, akinek Bankismeretét ajánlja. Általában Brassai hatása a 30—40-es évek közgazdasági gondolatai kialakulására nincs kimutatva még s ha Fitz a Nemzeti Társalkodó évfolyamairól azt állítja, hogy azokról „egész más, a miénktől eltérő, régi levendulaillatos gondolkodásmód szól”, (49. l.) akkor igazságtalan történelmi felfogást képvisel, mert azon évek törekvéseit a ma szemüvegén át nézi és ítéli meg s szükségképpen elfeledi, hogy abban az időben a modern gondolkodást, a színvonalon álló tudást ez a lap képviselte s olyan gondolatokat tett közkinccsé, melyek évtizedek múlva is értékesek.

„Ifjú éveiben reformátor, később pedig maradi“ — mondja Fitz Brassairól. (14. l.) Meggondolatlan, elhamarkodott ítélet, akár a Brassaitól termelt s csak napjainkban érvényesülni kezdő értékes eredményeire gondolunk, akár filozófiájára — amelyre szerzőnk vonatkoztatni látszik ítéletét. Hát tűrhette-e, hogy „eredményein változtassanak“, mikor az utókor mind több és több kérdésben kezd neki igazat adni? Ha pedig filozófiai rendszerét nézzük, ő a pozitív filozófiával szemben azt az általa igazinak nevezett pozitív filozófiát állítja melynek kiinduló pontja, sarka, tengelye az öntudat. Ez tiltakozás ugyan a naturálistikus gondolkozás ellen, de épen nem maradiság. Hiszen napjaink sokféle irányú filozófiai gondolatrendszere között épen ez az irány az, amely mind jobban és szélesebb körben terjed. A mechanikus világnézettel szemben mind erősebb az ellenhatás s épen nagynevű természettudósok vallják és ismerik be őszintén e világnézet tarthatatlanságát. Brassainál tehát nem beszélhetünk maradiságról, hanem hosszas tanulmányok és mélyenjáró elmélkedések után elért eredményekhez és igazságokhoz való megokolt ragaszkodásról, melyet nem rendítenek meg jelszavak, hangzatos frázisok, gondolkodási irányok rövid életű divatja s több eféle.

A szerző különben nagyon rövidesen és fölényesen végez a filozófiával. Midőn Brassai logikáját olvassa, Madách meghatározása jut eszébe a filozófiáról, amely költészete azon dolgoknak, melyeket nem ismerünk. Aztán ítéletét e logikáról ebbe a mondatba foglalja össze: „A könyve roppant (!) érdekes volna, ha nem volna benne a szokottnos felosztás, (!) melyre Br. büszke, mert eredi sajátja“. (140. l.) Az igazi pozitív filozófia gondolatmenetének vázlatos ismertetése után ennyi a reflexiója: „Kitetszik belőle, hogy nem is olyan pozitív, azaz tényeken alapuló, mint Br. hitte“. (145. l.) Ilyen felszínes és semmitmondó általánosságok húzódnak végig ezen a könyvön s éreztetik igen sajnosan az igazi tanulmány és a megértés hiányát.

Aztán Brassai nem szorul rá, hogy superlativusokba foglaljuk össze róla való megállapításainkat, amikor az előző fejtegetések nem okolják meg. Már pedig ilyen fejtegetést nem olvastunk az egész könyvben. Első tanári előadásáról azt mondja, hogy ez „a maga nemében legérdekesebb dolgozata“. (61. l.) A módszerről szóló értekezéseiről azt állítja, hogy „legfontosabb és legnevezetesebb munkája“. (71. l.) S ha kérdem, miért, csak ezt a feleletet kapom rá: „mert benne van az egész Brassai egész lelkével s minden törekvésével“. Még leginkább — de korántsem kielégítő módon, megokolt az az

állítás, hogy a tudományos kritika történetében is első. (110. l.) Másik ilyen superlatívus: „legnagyobb hatást mint nyelvész tett“. (137. l.) A darwinizmusról, biológiáról való rövidre fogott ítéleteire pedig azt mondja: „A legtöbb egy egy remekmű“. (129. l.) Ez utolsóra vonatkoztatva most nem csinálunk esetet belőle, hogy Brassait épen e remekművekké előléptetett állásfoglalásaiért vádolta maradisággal; s nem is volna kifogásunk e felső fokok ellen, ha szervesen következnének a megelőző fejtegetésekből. De aki Brassait csak ebből a könyvből akarná megismerni, az nem találná megokoltnak ezeket az ítéleteket. Kisebb tévedései, hibás adatai is vannak a szerzőnek. Egy-egy ízléstelen viccet is megenged magának. (A 84. lapon pl. A dohányzás a gondolkodás élénkségét éleszti. Talán azért gondolkodnak a nők aránylag oly keveset? Vagy: Az esztétika Paul Verlaine-t közzőhejjel fogadta. 106 l.) A Brassai alakjához kapcsolódó sok ízetlen anekdota közül is felhasznál egy néhányat. De mindezeket nem tesszük szóvá.

Ellenben egynehány szóval említenünk kell azt a módot, ahogyan „*írói kvalitásai*“ címen stílusáról ír. Fitz szerint első munkáinak stílusa hasonlatos Kazinczyéhoz. „Idősebb éveiben a magyar írók stílusa nagyon haladt, csak Brassaié maradt a régi“. Ha összevetjük Gyulai, Jókai regényeinek stílusával, „ég és föld különbséget látunk“. Hogy miben áll e különbség, azt nem mondja meg. De mi megjegyezzük, hogy itt oroszból való novella fordításai lebegnek a szerző előtt. „Mintha elfelejtette volna, hogy a stilisztika már nem ott tart, hol az ő fellépésekor tartott s ez a feledékenység sok író-t választott már el a maga korától“.

Ez tehát azt jelenti, hogy Br. stílus tekintetében is elmaradott a kortól, „Br. még a biedermeier korból maradt a modern Magyarországra“. (151. l.) Hát az bizonyos, hogy Br. stílusa elejétől végig valami sajátosan egyéni erőt, színt és zamatot őrizte meg, úgy hogy rá igazán talál az a mondás: a stílus az ember. Ezt lehet eredetiségnek nevezni, de nem elmaradottságnak. S ha Fitz azt állítja, hogy mindenki stílusa haladt, csak a Brassaié maradt a régi, ezzel szembe csak arra kérem, olvassa el 1832-ben nyomtatásban megjelent első esztétikai értekezését s azután pl. igazi pozitív filozófiáját, mely utolsó művei közé tartozik s nem hiszem, hogy le merné írni még egyszer azt a fennebbi állítását.

S azt sem értem, miként egyezik meg a fennebbiekkel az az egy lappal később következő állítása, hogy „tagadhatatlanul szellemesen

és fordulatosan ír“. Mondatai ellentétek sarkán forognak, gyakran paradox természetűek. „Ez a nagy íróknak majdnem közös tulajdonsága, sőt, ez a szellemesség feltétele“. (152. l.) Aztán megint: hibája terjedelmessége és az, hogy gyakran fárasztó; de — teszi hozzá ugyanabban a mondatban: bizonyos, hogy szellemes ellentétei és talpraesettsége kárpótol. (154. l.) S két lappal hátrább megint: Brassai cikkei „szárazak, sokszor valóban kiszáritottak“. (156. l.)

Brassaiért foglalkoztunk oly hosszasan ezzel a könyvvel. Ha most azt kérdezzük: lerótt-e már a magyar tudományos világ Brassai iránt tartozó kötelességét, erre bátran felelhetünk azzal, hogy nem. Egy Brassaihoz méltó monográfia megírása első sorban a mi kötelességünk volna. Az egyházi főhatóság mindjárt Br. halála után meg is tette a szükséges intézkedéseket. Azóta 14 év mult el már. A monográfia még mindig késik.

De most már igazán ideje volna, hogy végre valahára olvassuk. A Brassai síremlék felavatásának kedvező alkalmát elszalasztottuk. Mire várunk még?

A kolozsvári unitárius kollégium értesítője az 1910—11. iskolai évről. Szerkesztette dr. Gál Kelemen igazgató, a theologiai részt Csifó Salamon dekán. A terjedelmes értesítőből közöljük olvasóközönségünket érdeklő következő adatokat.

A theol. intézetben dr. Boros György helyébe, aki egyh. főjegyzőnek választott, négy évre Csifó Salamon választott dekánná. Tanulmányi rendje bővült a német nyelv tanulásával, melynek előadásával dr. Barabás Ábel főgimn. tanár bizatott meg. Böhm Károly egyet. tanár halálát theol. intézetünk is érezte. Az önképzés módjait és eszközeit kellő mértékben igénybe vették a hallgatók; a kitűzött pályatételek legtöbbszörre érkeztek pályamunkák. A papnövendékek összes száma 13 volt (ezeken kívül 2 lelkészjelölt), akik az intézet részéről különböző címeken 4838 K segélyben részesültek. Az önképzőkorról szóló jelentés szerint a körben elég élénk élet folyt.

Az iskolai évet megnyitó ünnepélyen Gálfi Lőrinc *Korunk és az egyház* címen tartalmas értekezést olvasott fel, mely az értesítő 24—33. l. olvasható.

A főgimnáziumban a beiratkozás, ünnepélyes megnyitás a törvényes időben történt. Az igazgató megnyitó beszédjét egyházunk megalapítója, Dávid Ferenc születésének 400 éves fordulója emlé-

kének szentelte. A tanítás szept. 6-án kezdődött s minthogy járványos betegség nem volt, a rendes isk. szünetek kivételével megszakítás nélkül folyt jun. hó 16-ig bezárólag.

A tanári karban az a változás történt, hogy Uzoni Imre tanárnak választották; máj. 27. iktatták be szép ünnepek keretében. Dr. Varga Béla egy évi szabadságot nyervén, helyébe Rákóczy Béla, rajta kívül Koncz Rezső és Pancratz József alkalmaztatták h. tanárokkul; a II. félévben Kiss Ernő működött gyakorló tanárként.

Dr. Barabás Ábel és Márkos Albert tanárok súlyosabb és hosszabb betegséget álltak ki, sőt az utóbbi egész az év végéig betegeskedett úgy, hogy szakszerű helyettesítésükről kellett gondoskodni.

Ez évben végre-valahára a felek. tanárok is megkaphatták a félárú vasúti jegy váltására jogosító arcképes igazolványt s ezzel egy régi sérelmük szűnt meg.

A tanítás az állami tanítási terv szerint folyt. A módszeres, ellenőrző és osztályozó tanácskozásokat a maga idejében megtartották. A rendes tárgyakon kívül önkéntes ajánlkozás alapján több rendkívüli tárgyat tanultak, ezek között a kézi munkát is. A franciát a jelentkező tanulók csekély száma miatt el kellett hagyni. Ellenben örömmel olvassuk, hogy a zene tanulása ez évben örömdüledet vett, amiről meggyőződhattünk az ifjúságtól rendezett dal- és zeneestélyen. Ennek a jele az is, hogy egy néhány lelkes zenekedvelő tanuló kezdeményére *zenekör* alakult, amely zenedarabok előadásával és zeneelméleti értekezésekkel igyekezett a zene iránti kedvet és szeretetet éleszteni.

Kedvesen hatott a közönségre az is, hogy a tornaversenyen a szabadgyakorlatok a zene ütemeire történtek. Mindezt azért emeljük ki, hogy az ifjúságot a jövőben ez irányban való lelkes és buzgó tovább működésre serkentsünk.

Az országos középisk. tanáregyesület által rendezett *magyar—latin* filológiai versenyen a latinból az első díjat Zádor Béla nyerte el, aki tavaly tett érettségit jeles eredménnyel. Örömdüledet mozgat, mert e versenyek rövid 4 évi fennállása óta ez már a második eset, hogy tanulónk nyert. Az első versenyen latinból az első, magyarból a második díjat nyerte egy-egy tanulónk.

A tanulmányok kiegészítésére, elmélyítésére szolgálnak a *kirándulások*. Egy nagy tanulságos kirándulás volt a Magas-Tátrába mindjárt az év elején 24 tanulóval és 5 tanárral. Ezenkívül dr.

Nyiredy és Kelemen tanárok többször vittek ki egyes osztályokat a város határába, egyes intézetek, gyárak, gyűjtemények megtekintésére s máj. 16-án az egész ifjúság kirándult az Árpád-csúcsra.

A vallás-erkölcsi állapot jó volt. Az ifjúság eleget tett vallás-erkölcsi kötelességeinek s ez irányban panasz nem fordult elé. A IV. o. unit. tanulók kivétel nélkül konfirmáltak.

A fegyelmi állapot általában véve jó volt.

Intézetünk végzett növendékei ez évben is több évfolyamról tartottak osztálytalálkozót s meglelégedéssel jegyezhetjük fel, hogy mindig hálásan emlékeznek meg szülőik után legnagyobb jóltevőjükről, az intézetről s e hálájukat alapítványok tevésevel fejezik ki.

Az alapítványok a következőkkel szaporodtak:

1. Ifj. Hadházy József emlékalap 489·70.
2. Kolozsvári pénzintézetek konviktusi adománya 160·—.
3. Sárosi József konviktusi alapegy egész konviktusi kedvezmény.
4. 1878—79. osztálytársak alapja 510·—.
5. Solymossy Márton adománya 87·20.
6. Tordai gimn. szépírási alapja évi kamata 2·—.
7. 1889. osztálytársak-alapja 455·—.
8. Kolozsvári pénzintézetek adománya különböző iskolai célokra 760·—.

Az *internátus* történetében a legfontosabb mozzanat, hogy a bennlakók száma év végén 198, a múlt évinél 15-tel több.

A *konviktusi díjat* az élelmi szerek folytonos drágulása miatt az unitáriusoknak már 1910 szept. 1-től 240, a más vallásúaknak 1911. szept. 1-től 340 K-ra emelte a főhatóság, s a bérlő kérésére 600 K drágasági pótlékot utalványozott. Év végén a konviktusi tagok összes száma 194, a múlt évinél 17-tel több.

Ez évben revideálta az igazgatóság az *iskolai törvényeket*, most a főhatóság döntése alatt van. Elkészítette az *ének- és zenetanítás* tervét. A jövő évben a tanítás már az új terv szerint indul meg. Ismételten tárgyalásokat folytatott *egy új játéktér* létesítése ügyében; ezek a tárgyalások még folyamatban vannak. Megállapította az *isk. díjak kezelési szabályzatát*.

Ismételten foglalkozott az *egyházi és iskolai szolgák részére alapítandó nyugdíjintézet* kérdésével, továbbá a nagy könyvtár *ki-bővítésével* és a *ievéltár megfelelő elhelyezésével*.

Az évvégi vizsgálatok ügyében az az újítás történt, hogy egy osztály vizsgálata minden tárgyból egy fél nap tartatott. Az így megtakarított 8 napi időt arra fordították, hogy a rendes órarend

keretében általános összefoglaló ismétléseket tartottak s minden jelentkező és képesjegyjű tanulót kikérdeztek.

A tanulók létszámáról, előmeneteléről, magaviseletéről álljanak itt a következő adatok:

Felvétetett 344 nyilvános és magántanuló, tavaly 333.

Vizsgálatot tett 332, tavaly 315.

A vizsgálatot tett tanulók közül unitárius volt 196 (59·04%), tavaly 182 (57·78%).

A vizsgálatot tett nyilvános tanulók közül jó magaviseletű volt 286 (89·38%), tavaly 272 (89·48%), szabályszerű 34 (10·62%), tavaly 31 (10·20%), kevésbé szabályszerű nem volt.

Előmenetel tekintetében:

Minden tárgyból jeles	19 (5·72%)	, tavaly	15 (4·76%)
„ „ legalább jó	55 (16·56%)	„	56 (17·78%)
„ „ „ elégséges	205 (62·24%)	„	174 (55·24%)
Egy tárgyból elégtelen	29 (8·73%)	„	22 (6·98%)
Két „ „	15 (4·51%)	„	29 (9·21%)
Több „ „	9 (2·71%)	„	19 (6·03%)

Az elégtelen tanulók összes

száma . . . . . 53 (16·26%) „ 70 (22·22%).

A szertárak évi rendes átalánya 1400 K volt. Ezen kívül a term.-rajzi előadóba felszerelendő kapcsolótábla költségeire 700, egy vetítőkészülék beszerzésére első részletül 1000 K és hangszerek beszerzésére 500 K, tehát összesen 3600 K rendkívüli átalány utaltatott ki. A szertárak kellő módon gyarapodtak. Öröndetes és nagyarányú gyarapodás volt a nagy könyvtárnál is. Vétel és ajánldékozás útján az összes gyarapodás 1551 mű 2365 kötetben és füzetben, 44 folyóirat folytatólagos füzetei és 112 drb iskolai értesítő. Gyarapodott néhai b. e. Kanyaró Ferenc tanár hagyatékából, egy alkalmi vétel által, néhai Létay Domokos lelkész könyvtárából, dr. Boros György tanár, Zágoni Nagy Dénesné szül. Kócsi Margit úrnő és több tanuló adománya által.

A Kriza-önképzőkör Pálfi tanár vezetése mellett ez évben is helyes irányban működött, kiterjesztve érdeklődését az összes középiskolai tantárgyakra; ezekből pályadíjak kitűzésével serkentette a tagokat buzgó közreműködésre és önképzésre. Jövőre a kör üléseit a tanulság mellett élvezetessé is lehet tenni azzal, ha a rajzot, festészetet, a zene különböző nemeit még behatóbban mivelik és gyakrabban sorra kerítik.

Az intézet szegénysorsú tanulóit ez évben is igen jelentékeny összegekkel segélyezte.

A részleteket nem említve, a theologusok segélyezése 4838 K, a gimn. tanulóké 28755 K és az elemi iskolai tanulóké 40240 K volt, ami összesen 33995 K 40 f-t tesz. Mindenesetre szép összeg s hálát adhatunk az Istennek, hogy szegénysorsú tanulóinkat ily jelentékeny segélyezésben részesíthetjük.

A jutalmazásokról és pályadíjakról az értesítő részletesen beszámol.

A székelykeresztúri áll. seg. VI. osztályú unitárius gimnázium értesítője az 1910—11. isk. évről. Szerkesztette Pap Mózes igazgató.

Az értesítő okos tanácsokkal bővelkedő elmélkedést közöl az igazgatótól a pályaválasztásról, melyet az iskolai évet megnyitó és új tanárokat beiktató beszéde követ az igazgatónak. Dr. Szolga Ferenc tanár a Székelykeresztúron talált földgáz lényegéről és a várható ipari fellendülésről világosítja fel tanítványait. Az értesítő hivatalos része az iskolai év fontosabb mozzanatait adja elő.

Beíratkozott összesen 220 tanuló, vizsgálatot tett 204. Ezek közül unitárius 106, az összes létszám 51·96%-a. A vizsgálatot tett 197 nyilvános tanuló közül jó magaviseletű volt 166 (84·26%), szabályszerű 27 (13·70%), kevésbé szabályszerű 4 (2·03%). Tanács útján eltávozott 1, kizáratott 4. Minden tárgyból jeles osztályzatot nyert 11 (5·39%), legalább jó osztályzatot 23 (11·27%), legalább elégségest 132 (64·70%) elégtelent 38 (18·62%). Rendkívüli tárgyak közül az egyházi és műéneket, szabadkézi rajzot és zenét tanulták. Segélyezés címen a tanulók 6922 K 12 f. támogatásban részesültek. Egy kirándulást is rendeztek Budapest—Balaton—Fiume irányban, melyen két tanár és egy érdeklődő orvos vezetése mellett 26 tanuló vett részt. A kirándulást részletesen leírja dr. Szolga Ferenc, annak vezetője.

A könyvtár és szertárak megfelelően gyarapodtak, az internátusi felszerelést szükséges bútorokkal egészítették ki. Segítő egyesület is működik, mely kézi könyvekkel látja el a rászoruló tanulókat.

Az év eseményei közül kiemelkedik a máj. hó 13-án tartott tanári értekezlet és 14-én tartott tanári beiktató ünnepély, mely alkalommal Lőrinczy Géza és Derzsy Zoltán foglalták el tanári széküket.

Behozták az egyfolytában való tanítást. A fegyelmi állapot ismeretelésénél a jelentés „egy pár igen komoly természetű esetet“ említ, midőn 4 tanulót korcsmázás miatt kellett kizárni.

Az építkezés ügyében ismerteti a történt intézkedéseket s joggal hangsúlyozza, hogy a konviktus létesítése szintén „égető kérdés“.

Alapítványokat tettek vagy régieket gyarapították Lőrinczy Dénes ny. altábornagy, dr. Elekes Dénes, Közhasznú tak. pénztár r.-t., Kolozsvári általános bank, Götz Béla stb.

A pálfalvi szélmolnár. Ezen a címen egy kötet elbeszélést adott ki *Árkosi Ferenczi Kálmán*, kinek nemrégén figyelmet keltett egy verskötete. Ez új munkája is kétségtelenül figyelemreméltó. Annyi bizonyos, hogy a kötet minden elbeszélése a hivatott író árulja el, aki nem hiúságból vagy szereplési vágyból, hanem belső indításból ír. Ferenczi jó megfigyelő s a jellemzés legerősebb oldala. Még az egészen jelentéktelen tárgyakban is gondot fordít alakjai jellemzésére. Olvassuk csak el a „Vásár után“ című elbeszélést, mely legjellemzőbben mutatja, hogy Ferenczi alakjai nem kigondolt, íróasztalnál készült alakok, hanem olyanok, kikkel a Székelyföldön lépten-nyomon találkozunk s akiknek lelki világát a szerző hiven tudja elénk tárni. Ez elbeszéléseken csak azt hibáztathatjuk, hogy a szerző tulságba viszi a tájszólásos beszéd fonétikus leírását. Erre egyáltalán nincs szükség. A novellában a beszéd jellemző voltát nem a tájszólásos furcsaság adja meg, Ferenczinél sem s épen ezért kár ezzel az olvasó élvezetét zavarni. A könyv ára 3 korona. Megrendelhető a szerzőnél (Budapest, I. Vár, Uri-utca 70.).

Tanterv és tantervi útastítások az állami elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. Bolti ára 2 korona. Budapest. M. Kir. Tudományegyetemi nyomda. 1911.

A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter Úr 1911. év június hó 3-án 78.000. sz. a. kiadott rendeletével a következő tanévben új tanterv alapján indul meg a munka a tanító- és tanítónőképző-intézetekben. Fontos és jelentőségében nagy ezen tanterv végleges kiadása. Népünk nagy tömegének nevelése a tanítóság kezébe van letéve. Célatosan mondjuk, hogy nevelése; a tanító munkája nem merül ki a pusztas tudás tovább plántálásában: nevelnie kell a növendékeket minden lehető eszközzel a munkára s ez által a hazaszeretetre.

Jelenleg úgy állunk a tanítástannal, hogy a növendékeknek a legtöbb ismeretet, de különösen a természettudományi ismereteket szinte saját erejükön kellene elsajátítani, a tanító csak irányítója, a helyes mederbe visszatartója a mindig munkára kész, de röpké, a cél felé törekvő útról el-elkalandozó gyermeki tudásszomjnak.

E pontnál válik el a régi közlő tanítási mód az új, lélektani alapokon nyugvó szemléltetéstől. Míg a közlő módszer mellett a tanítás mesterség volt, melyet akárcikire nyugodt lélekkel rámertek bizni, most művészet. E művészet elsajátítását egyöntetű, minden ízében kiváló tanári működés mellett jelentékenyen megkönnyíti e tanterv, mely az 1902-ben kiadottak némely részletében módosított s a tanítási módszer keresztülviteléhez szükséges bő és részletes útatisításokkal megtoldott kiadása.

A mű I—III. oldalán a tanfelügyelőségekhez intézett miniszteri rendeletet találjuk, a IV. oldalon az egyházi főhatóságokhoz intézett miniszteri felhívást, melyben felhívja a Főhatóságokat, hogy az államségélyt élvező képzőintézetekben az új tanterv szerint történjék a tanítás s általában más hasonló intézetekben is ajánlja az egyöntetű tanító-nevelés érdekében e tanterv használatba vételét.

A 5—50. oldalak tartalmazzák a tanítási studiumok részletes tantervét. Itt különösen változott a német nyelv tanterve, hol a szemléltetés alapján gimnáziumainkban is előnyösebbnek ismert direkt módszer jut szűchoz, a természetrajz tanítása, melynél biológiai alapokra helyezi a tanítás anyagát és a kézimunka tanításának terve, mely mint általános nevelő eszköz nyert terjedelemben és jelentőségében, de egyúttal tanítóképző-intézeti tanítási tárgyhoz illően közeledett az elemi- és ismétlőiskolák tanítási anyagához. Igen fontos itt az az újítás, hogy ezentűl a növendékek is részesülnek a szűjdoctásban, habár csak egy órában is. Nagy fontosságú intézkedés a szociológiának, mint új tananyagnak, a nemzetgazdaság keretébe való beillesztése. A tanítási órák száma hetenként és évfolyamonként 36—36.

Az 52—192. oldalakon az általános és részletes útatisításokat találjuk a legbővebb részletezésben. Ez útatisítások legfontosabb pontjainak egyike, mely megkivánja, hogy „a tanítás az egész vonalon egységes és olyan módszer szerint történjék, amely összhangban van a népiskolai tanítás módjával“, természetesen tekintetbe véve a növendékek korát és tantárgyak természetét. Fontos továbbá a gyakorlóiskola szerepének és a tanítási gyakorlatoknak méltánylása. E két pont magában foglalja mindazt, melynek lelkiismeretes keresztülvitele a modern, lélektani alapokon nyugvó tanítóképzést meg tudja oldani. Ezek figyelembe vételével képzőintézeteink nem könyvek alapján oktatva, de szemléltetve fogják nevelni azon tanítói generációt, melynek munkája az új Magyarország megteremtésére az alaprakó kőműves munkájához hasonlóan szilárd, megingathatatlan, minden vésszel dacoló alaprakó

munka kell, hogy legyen, melyre az egyház és állam mindig, mint biztos, megbonthatatlan fundamentumra támaszkodhatik. Ily nemes cél lengi át különben úgy általánosságban, mint részleteiben az útastítás minden egyes pontját, hogy a növendék ideális rajongással, pályája fontosságának tudatával lépjen az életbe. S hogy ez úgy lesz, biztosítja reménységünket a minden ízében helyes tanterv mellett azon munkára kész kis, de bátor hadsereg melyet tanítóképző-intézeteink tanári testületei alkotnak.

Utoljára marad, bár rövid ismertetésünk legelején kellene állnia a képzőintézetek fakultatív tárgya: az egyházi ének és zene. Célja közismert dolog. Fájdalom, anyaga különösen unitárius szempontból semmi. Megvan Főhatóságunknak az a joga és kötelessége, hogy a növendékek kezébe egyházi énekeinket tartalmazó: Korál könyvet adjon, de ilyen nincs. Legnagyobb szűgyenünkre na ott állunk, hogy unitárius vallású növendékeink képzőintézeteinkben református kántoroknak képeztetnek, mert azok Korál könyveit használják s egyházi énekeink kíséretét naturalista módon rossz rögtönzésekkel teszik még élvezhetetlenebbé. Főhatóságunk kötelessége segíteni e tarthatatlan állapoton, bármily áldozat árán is meg kell már teremteni egyházi zenénket.

Fontos, — s ezt hitoktatóink figyelmébe ajánljuk — hogy a tanterv kívánatosnak mondja, hogy „a jelöltek a hitoktatók vezetése alatt saját felekezetük templomában alkalomszerűleg az istentiszteleten vegyenek részt“. Ezt valószínűleg minden nagyobb idő- és erőáldozat nélkül gyakorlatba lehetne hozni s ez által a növendékek a gyakorlati életre a kényszerűség hatása alatt is készülnének. *Régeni Áron.*

KÜLÖNFÉLÉK.

Ferencz József püspök úr beszéde a főrendiházban. A főrendiház 1911. júl. hó 21-én tartott ülésében az 1911. évi országos költségvetés tárgyalása rendjén a főtiszt. püspök úr a következő beszédet mondotta: (a beszédet és a vallás- és közoktatási miniszter válaszából a rá vonatkozó részt az Országgyűlési Értesítő nyomán közöljük):

Nagyméltóságú elnök úr méltóságos főrendek! Hazafiúi öröm tölti el lelkemet, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszterium jelen évi költségvetésében a kulturális intézmények fejlesztésére és támogatására előirányzott szép és jelentékeny összegek mellett az egyházak segélyezésére is az 1909. évi költségvetésben megállapított segélyösszegekkel szemben 600.000 K-át meghaladó új segélyösszeg van előirányozva, amiből az erdélyi római katolikus státus egyházainak javadalmazására 10.000, a görögszertartású katolikus egyházak részére szintén 10 000, a görögkeleti hitvallású egyházra 20.000, az izraelita vallásúakra 30 000 K, az országos rabbiképzőintézet butorzatának kijavítására 10.000 K, a magyarországi református és ágostai hitvallású evangélikus egyházakra pedig 48.000 korona esik. De bár, ismétlem, hazafiúi érzéssel tölti ez el az én lelkemet, nem tagadhatom, hogy ezt az örömet nem kis mértékben zavarja, hogy ne mondjam, kisebbíti az, hogy, amint bátor voltam rámutatni, e hazában minden egyház részesült ezen újabb államsegély felemelésével bizonyos javadalmokban, egyedül a magyarországi unitárius egyháznak nem jutott ebből a 600.000 koronát meghaladó újabb államsegélyből semmi.

Hát, méltóságos főrendek, nekem többször volt alkalmam hallani azt a megjegyzést, hogy az unitáriusok most is az ő csekély lélekszámukhoz képest jóval több államsegélyben részesülnek, mint a más egyházak. Hiszen ha ez csakugyan úgy lenne, azt hiszem, hogy akkor sem lehetne ellene kifogás és akkor is ezt nagyon természetes dolognak lehetne tartani Mert az édesanya is rendesen a gyöngébb gyermekét ápolja és gondolzza inkább, a közmondás is azt tartja, hogy a földet nem hordják a hegyre és általában a segély természetében és rendeltetésében áll az, — mindennemű segélyt tekintetbe véve — hogy ott sohasem a lélekszám, hanem a szükség lehet és kell, hogy irányadó legyen.

Maga az erre vonatkozó országos törvény is az egyházak segélyezését nem a létszám szerint, hanem a szükség szerint állapítja meg és a jelen költségvetésben is minden egyháznak most újabban megállapított felemelt államsegélye mind a szükséggel van megokolva.

Mint leginkább célomra tartozót legyen szabad e tekintetben szó szerint felolvasnom a 12. rovat indokolását (olvassa): „Emelendő volt — így szól ez az indokolás — és pedig 430 000 koronával a szorosabb értelemben vett magyarországi protestáns egyházak által az 1848: XX. t.-cikk 3. cikkelye alapján élvezett segély, mert az utóbbi évek során kétségtelen beigazolást nyert, hogy e segélyhez fűzött három rendbeli cél, nevezetesen a hívek fej- és

vagyoni adózásában mutatkozó túlterheltség mérséklése, a közigazgatási költségek fedezése és a lelkeszi nyugdíjalapoknak megfelelő támogatása az egyházaknak eddig rendelkezésére bocsátott összeg keretén belül elérhető nem volt.“

Ez az indokolás meggyőződésem szerint is teljesen megfelel a tényeknek, a helyzetnek Ennek értelmében a képviselőház azt, igen természetesen, minden ellenmondás nélkül egyhangulag megszavazta és bizonyos vagyok benne, hogy a főrendiház is megszavazza. Részemről a legnagyobb készséggel hozzájárulok magam is annak megszavazásához. De méltóztassék megengedni, nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter úr, hogy ez az indokolás fokozottabb mértékben rátalál és alkalmazható az unitárius egyházra, mert pl. épen a hívek egyházi adójának apasztása, mérséklése tekintetében úgy tudom, hogy a másik két protestáns egyház az 1909-ben megszavazott 3 millióval némileg legalább enyhítette hibeinek egyházi adóterhét, sőt tudomásom szerint a párbért, az u. n. képét is sok helyen tényleg leszállította. Az unitárius egyház azonban azzal a 120 000 koronával, amely számára 1909-ben megszavaztatott, bizony hibeinek rendes egyházi adóját leszállítani nem tudta és csupán csak az időközi adókat, amelyek a templom-, paplak-, iskolaépítéssel stb -vel járnak, tudta és tudja némileg enyhíteni.

Annak a következtését már kezdjük is érezni, különösen mi erdélyiek, hogy a református egyház, amint említém, képes volt már a képét is részben leszállítani és nem lehetetlen, hogy — mivel különösen az erdélyi részekben az unitárius egyház adózási rendszere épen azon az alapon nyugodott, amelyen a református egyházé, — ennek az adózási rendszernek ezen, hogy úgy mondjam, megzökkenésével most majd a felekezeti béke is veszélyeztetve lehet, már pedig azt hiszem, hogy mindnyájunknak kötelessége és hazafiui szent érzésünk parancsolja, hogy ettől szeretett hazánkat megóvjuk.

Itt nem mulaszthatom el még egyszer a lélekszámra hivatkozni, amely lélekszám kérdése igen sokszor szolgált akadályául annak, hogy egyházunk állami segélyezésének mértéke emeltesse. Egy kimutatás jutott kezeim közé, amely szerint az unitárius egyház középiskolái 1910-ben csakugyan 2 09° -kal nagyobb államsegélyben részesültek, mint amennyi azokat lélekszám szerint megillette volna.

Ámde ezzel szemben ugyanazon kimutatás szerint az ágostai hitvallású evangélikus középiskolák 14.53^o -kal, a reformátusoké pedig 23.32^o -kal, tehát jóval nagyobb államsegélyben részesültek lélekszám szerint. — Esemagában sincs, méltóságos főrendek, hogy én ezt kifogásoljam, vagy ebből egyházi sérelmet akarjak kihozni. A viláért sem, mert természetes dolognak tartom. Mivel úgy az evangélikus, mint a református egyház több iskolát tart fenn, így természetesen több szükséglete is van. A többszükségletből kifolyólag tehát nagyobb percentben is kell részesülnie. Azt hiszem azonban, hogy akkor sem fog a nagyméltóságú miniszter úr igazságtalanságot elkövetni, ha az unitárius egyház segélyezésénél szintén nem a lélekszámot méltóztatik figyelembe venni, hanem a szükségletet.

Mindezeknél fogva bátor vagyok azzal az igen tiszteletteljes kéréssel járulni a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz, hogy méltóztassék a jövő 1912. évi költségvetésben az unitárius egyház számára is az 1848: XX. t.-cikk 3. cikkelye értelmében az egyházi segélyt abban az arány-

ban felemelni, amint az a jelen költségvetésben már a másik két protestáns egyház számára 480.000 koronával felemeltetett.

Bátor vagyok ezt a kérést annyiival is inkább nagybecsű figyelmébe ajánlani, mert amikor a jelen évi költségvetés a képviselőháznál a pénzügyi bizottságban tárgyalatott, úgy a római katolikusok, mint a reformátusok részéről abban a tekintetben történt felszólalásokra, hogy további segélyezését kérték egyházuknak, nagyméltóságod szives volt jóindulatát nyilvánítani. Nekem semmi okom sincs kételkedni abban, hogy éppen azzal a jóindulattal viseltetik az unitárius egyház iránt is, amelynek tagjai, azt hiszem, sem vallásosságban, sem hazafiságban nem állanak hátrább a másik két protestáns egyház tagjainál. Legfeljebb szegénységük kirívóbb, nyilvánvalóbb, mert az unitárius egyház tagjai bizony legnagyobbbrészt a székely földművelő néphez tartoznak, akik között igen sokan csak szolgálattal tartják fenn életüket s ami még rosszabb, Oláhországba s Amerikába kell kivándorolniok, hogy mindennapi kenyerüket megszerezzék, mert az a pár hold föld, amelyet földműves székely hiveink bírnak, a legintenzívebb gazdálkodás mellett sem hajt sokat az ő kamarájukba, tekintettel arra is, hogy bizony az erdélyi földek messze hátra állanak a Duna és a Tisza közötti földektől, tekintettel továbbá a székely nép szaporodására is, mert Istennek hála, nálunk még, legalább a Székelyföldön, az egyke-rendszer nem divatos. Mindezeknél fogva az a székely nép, amelyhez tartoznak, mondom, ami hiveink is legnagyobbbrészt, megérdemli nemzetfentartási szempontból is az ő védelmét, amire különben nagy országos gond volt eddig is fordítva és hiszem, hogy lesz ezután is.

Méltóztassék meggyőződve lenni a nagyméltóságú miniszter úr, hogy én az igazat megvallva, ami talán meglepő lesz, egyáltalán nem tartom szerencsés dolognak egyik egyházra nézve sem azt, hogy önfentartása érdekében az államhoz kénytelen fordulni és magam részéről sokkal szivesebben megszavaznám minden más egyháznak az államsegélyt, ha azt mondhatnám, hogy hála Istennek, az én egyházam nincs rászorulva; de mivel — sajnos — ezt nem tehetem, kénytelen vagyok ismételtlen kérésemet a nagyméltóságú miniszter úr nagybecsű figyelmébe ajánlani.

Zichy János gr. vallás- és közoktatásügyi miniszter:

Nagyméltóságú elnök úr! Méltóságos főrendek! Én nagyon szivesen megnyugtathatom Ferencz József püspök úr ő méltóságát azokra vonatkozólag, amiket mondani szives volt. (Helyeslés.) Nagyon szivesen fogom ugyanis az unitárius egyház segélyezési mérvének megállapításánál jövőben mindenekelőtt a szükségletet és másodsorban a lélekszám arányát alapul venni, annyiival inkább, mert a kormány törekvése az egyházak segélyezésénél odairányul, hogy — amint mondottam is — az 1848: XX. t.-c. az igényeknek és anyagi erők mérvének megfelelőleg successive végrehajtassék. (Helyeslés.)

Torda város képviselőtestülete a Mária-kongregáció ellen. A városi képviselőtestület még márciusban fölterjesztést intézett a vallás- és közoktatási miniszterhez, kérve őt, hogy a tordai áll. gimnáziumban maga az igazgató vezetése alatt működő Mária-kongregációt, mely szélső felekezeti célokat szolgál, az ifjúságba a felekezeti társadalom káros szellemét oltja bele egy oly városban, mely „történelmi multjánál fogva is mindig büszkén tekintette magát

a felekezeti béke és lelkiismereti szabadság klasszikus helyének", oszlassa fel s működését szüntesse meg.

A közoktatási miniszter e felterjesztésre adott válaszában a vallás-erkölcsi élet előmozdítására működő ilyen vallási intézmények és egyesületek létesítését „kivánatosnak” tartja s a kongregációt nemhogy megszüntetné, hanem elvárja a közönségtől, hogy bármely hitfelekezet belső ügyeibe nem avatkozik, sőt az igazgató és tanári kar ez irányú működését tőle telhetően támogatni is fogja.

A képviselőtestület a miniszter válaszát nem vette tudomásul, hanem „mély szomorúsággal” írta be jegyzőkönyvébe e választ s határozatában ismergeti a Mária-kongregáció azon tanításait, melyek az ifjúság szellemét és a felekezeti békét megrontják s „igazsága felemelő érzetében és tudatában” kijelenti, hogy ilyen egyesületeket működésükben nem támogat, hanem tőle telhetően megakadályoz. Mert a város az állami intézet létesítéséhez nem azért járult oly jelentékeny áldozatokkal, hogy az „felekezeti villongások átkos tanyája legyen”, hanem azért, hogy legyen az „a tudás, a józan ismeret, az igaz Krisztusi hit és szeretet, a valódi felvilágosodás és lelki szabadságra vezetés, a magyar nemzeti eszme és kultúra hegyen épült erős vára”. Reméli a képviselőtestület, hogy e mélységes hazafiúi érzéstől áthatott aggodalma visszhangra talál s a miniszter megtalálja a módját, hogy a felekezeti harcnak már-már az egész országban fellobbanó tüze bölcs mérséklettel eloltassék s iskola és egyház, hit és tudás egymással karöltve, egymást megértve műveljék a kultúrát s ezáltal munkálják oly sokat szenvedett édes hazánknak üdvét, javát és felvirágzását.

Elismeréssel említjük a képviselőtestületnek ezt a liberális és hazafias szellemtől áthatott határozatát, amely élénk tudatában van annak a nemes és nagy örökségnek, melyet a város dicső múltjától átvett s annak az erkölcsi törvénynek, hogy ez a „nemesség kötelez”. Ha minden város ily értelemben tenné meg kötelességét a szabadelvű haladás iránt, akkor nem kellene félnünk a klerikálizmusnak már-már veszélyessé növekedő nagy hatalmától.

Dr. Baltazár Dezső lett a legnagyobb (tiszántúli) ref. egyházkerületnek csaknem egyhangúan megválasztott püspöke. Még 40 éves sincs, tehát kiváló képességek kell hogy ékesítsék az új püspököt, kiben a közöizalom ennyire összpontosult. Teológiai tanulmányai elvégzése után Tisza Kálmán családjában lett nevelő, ez alatt elvégezte a jogi tanfolyamot is s megszerezte a jogi doktorátust. Majd Berlinben és Heidelbergben hallgatott főképp egyházjogot. Azután 3 évig a közokt. minisztériumban volt s 1900-ban Hajdúszoboszló papja lett. Nemsokára jegyző, egyházkerületi és zsinati képviselő, 1904-ben Hajdúböszörmény lelkésze.

1907-ben az orsz. ref. lelkészegyesület elnöke lett. Széles látókörű, erős akaratú férfi, szíven hordja és felkarolja a szegény nép sorsát.

Beiktatása aug. 6-án lesz megfelelő ünnepélyek között.

A vallás- és közoktatási vita. Amit mi protestánsok már régóta észrevetünk s aggódo figyelemmel kísértünk, az a közoktatási vita alatt végre az ország színe előtt is bebizonyult. Voltak ennek a klerikális kongregációs irány-

nak védelmezői is; voltak, akik szőrmentén szóltak a kérdéshez s nem azonosították a kongregációt a kath. iskola nevelési eszméjével. Aztán mások analogiákat kerestek a prot. iskolákban működő különböző egyesületekben. A közoktatási miniszter igyekezett megnyugtani a nem nagyon lázongó közvéleményt, hogy ő az állami intézetekben a partikulárizmusnak ezt az áramlatát igyekezni fog feltartóztatni. Egyébként pedig, azt hisszük, hogy „a vallás-erkölcsi életnek“ ez a kongregációs „ápolása és élesztése“ a hosszúra nyúlt kultusz-vita dacára folyni fog a jövő évben épen úgy, ha nem öntudatosabb éberséggel, mint folyt a múltban

X. Pius a napokban „De diebus festis“ címen egy iratot adott ki, melyben ahoz „a fölötte célszerűnek látszó elhatározáshoz jutott, hogy az egyház által megszabott ünnepnapok számát csökkenteni fogja“. Nem sok közünk van a kérdéshez, mert az ünnepek megállapítása minden egyháznak saját maga keblbi ügye. De mégis eszünkbe jut, hogy bizonyos kath. ünnepeken az állami hivatalok szünetelnek, az iskolák vakációznak, a kereskedelmi élet, az ipari és mezeti munka szünetel. Pedig állami törvény van arról, hogy egyik felekezet tagjai sem kötelezhetők arra, hogy más vallásfelekezetbeliek ünnepét megtartsák. (1868 évi 53. t. c. 19. §-a) Nem azt mutatja a tényleges állapot, hogy a r. kath. egyház ünnepei tényleg állami ünnepek?

Egyébként pedig a „belső indítás“-ból eredő irat tartalmára megállapíthatjuk, hogy az ünnepek számának csökkentését a mai modern élet gyakorlati követelményeire való hivatkozással kezdeményezte s ezért csak helyesíthetjük.

Prohászka Ottokár, Székesfehérvár tudós püspöke elérte azt a dicsőséget, hogy indexre került. A magyar katolikus főpapságnak ez a disze és büszkesége hirdetni mert olyan elveket, melyek a római egyház tanításával ellentétben állanak ugyan, de a józan ésszel és korunk felvilágosult szellemével annál belsőbb összhangban élnek. Ezt az index-kongregáció nem nézhette el. S amennyire gyönyörködtünk Prohászka tanításaiban mi protestánsok is, annyira megbotrántkoztunk azon a gyöngeségén, hogy az első vihar szelére laudabiliter se subjecit. Amily magasan állott tiszteletünkben, épen annyira lesüllyedt előttünk ez erkölcsi gyöngesége miatt.

Jatho Károly kölni ev lelkész a poroszországi ev. egyház főtanácsa hivatalvesztésre ítélte. Ez a német Zoványi-ügy méltán kelt protestáns német körökben közfigyelmet. A porosz ev. egyház a múlt évben egy olyan bizottságot (Spruch-collegium) állított fel, amelynek az a hivatása, hogy a szentírástól és az egyház tanaitól eltérően tanító papok felett bíraskodjék. Nemsokára két pap ellen érkezik panasz. Az egyik *Traub*, aki nem akarta a konfirmált növendékeket az apostoli hitformára kötelezni. A másik Jatho, akit a főtanács kérdőre von.

Igaz-e, hogy ő az Istent a pantheismus értelmében hirdeti, hogy a kereszténység szerinte nem abszolút vallás, hogy nincs személyes halhatatlanság s végül hogy hajlandó-e a tanok mellett megmaradni? Jatho a felszólításra kifejtí álláspontját. Istent és a világot a pantheismus szellemében szorosan

összetartozónak vallja; tagadja az eredendő bünt; Jézust a kereszténység hirdetőjének tartja, de nem tökéletes megváltónak s a halhatatlanságról azt mondja, hogy arról semmi bizonyost nem tud hinni. Végül kijelenti, hogy e tanítások lelkiismeretével s a kereszténységgel megegyeznek és ezek mellett megmarad.

Jatho egyházközsége állást foglalt Jatho mellett s tiltakozott ellene, hogy 20 év óta működő, közszeretben és tiszteletben álló papját idegenek feljelentésére „téves tanok“ miatt elítéljék s állásától megfosszák. Hiába volt a tiltakozás, a bizottság kimondta Jatho tanítására, hogy ellenkezik a kereszténységgel s erre a főtanács elmozdította állásától.

Az egyházközség széleskörű akciót indított Jatho anyagi támogatására úgy, hogy eddig mintegy 70.000 márka gyűlt össze erre a célra.

Ez az ítélet az egész protestáns világot foglalkoztatja, de természetesen Németországban ver fel nagyobb hullámokat. A Vereinigung der Freunde der christlichen Welt az egyháznak az államtól való elválasztását követeli.

Sürgeti az országos ev. egyház reformját abban az irányban, hogy annak feladata és hatásköre csak a külső igazgatásra, az egyházi hivatalok és intézmények fenntartására szoríttassék; a hitvallás kérdései, az isteni tiszteletek rendjének megállapítása az egyházközségekre ruháztassék

Gyász hírek. *László Pál* abásfalvi lakos, munkás és eredményekben gazdag életét júl hó 1-én 73 éves korában, házasságának 50. évében bevégezvén, jobblétre tért. Halálát özvegye és Domokos, János, Dániel, Gyula és Anna nevű gyermekei gyászolják — *Özv. Sándor Mártonné, szül. Bartha Mária* életének 80-ik, özvegyiségének 2-ik évében júl. hó 8 án Homoródoklándon elhunyt. Halálát kiierjedt rokonság, köztük, dr. Szolga Ferenc gimn. tanár, gyászolja.

A „Keresztény Magvető“ 1911. évfolyamára befizették :

a) a pártoló díjat :

Botár János (Kékes 10 K).

b) az előfizetési díjat :

Alsórákosi unitárius egyházközség, dr. Barabás Ábel (Temesvár), Bartók Endre, Csegezy Lajos, Ekárt Andor, Gálfalvi István, Gyöngyösi Béla, Iszlai Gábor, Marosköri unit. belső emberek könyvtára, Raffaj Zsigmond, dr. Szlávik Mátyás, Szén Mihály, Szentmártoni Kálmán, Török Árpád, Ürmösi Kálmán (Szentgerice), Ütő Béla, Ujszékelyi unitárius egyházközség, Végh Benjámín.

Hazai ipar. o

Alapítottatott 1770.

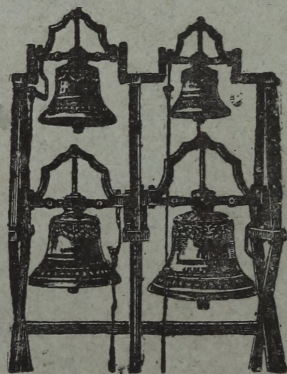
Andrásowszky Efraim

műharangöntő

Kolozsvárt, Kossuth Lajos-utca 36. sz.

Ajánlja a főtisztelendő minden felekezeti magas papság, egyházközség és tekts. gondnokságok figyelmébe Erdélyben legnagyobb harangöntődjét. — Elvállalja minden fajta harang öntését, vagy repedt harangok újra öntését és azok becserélését. — Ajánlja továbbá az általa feltalált s a birodalom mindkét felében kiz. szabadalommal kitüntetett vaskoronás felszerelését felelősség mellett.

Vidéki megrendeléseket gyorsan és pontosan teljesít. o

Költségvetéseket kívánatra, bérmentve küldök azonnal.